

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFINA
KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TƏSİRİ VƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qəzənfərli İslam Ramiz

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFINA
KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TƏSİRİ VƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
Qəzənfərli İslam Ramiz oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., Hüseynova Alidə Teymur qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Qəzənfərli İslam Ramiz oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda kommərsiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının təsiri və dəyən zərərin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFINA KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TƏSİRİ VƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Kommersiya bankları mübadilə vasitəsinin yaradılmasına da köməklik edir. Müasir iqtisadiyyatımızda pul mübadilə vasitəsidir. Amma banklar da çek vasitəsilə paralel mübadilə vasitəsi yaradırlar.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının kommersiya banklarına mənfi təsirlərinin tədqiq olunması və təkmilləşmə istiqamətində tövsiyələrin verilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin araşdırılmasında analiz, sintez, induksiya və deduksiya, eksperiment, modelləşdirmə, qiymətləndirmə, qrafik və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat prosesinin aparılması üçün informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, habelə bankların maliyyə hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: COVID-19 pandemiyasının son 2 ildə meydana gəldiyini nəzərə alsaq və hələdə iqtisadi nəticələrinin tam öyrənilməməsi tədqiqat işinin mövzu ilə əlaqəli yerli və xarici mənbələrdə məlumat çatışmazlığı kimi məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Magistr işində əldə olunmuş elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- Kommersiya banklarının nəzəri və metodoloji aspektləri öyrənilmiş;
- Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan banklarına göstərdiyi təsirin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmış;
- Koronavirus pandemiya şəraitində Azərbaycanda kommersiya banklarının əsas inkişaf istiqamətləri araşdırılmış;
- Pandemiyanın bank sektoruna mənfi təsirlərinin azaldılması istiqamətində Qərb təcrübəsi öyrənilmiş və tətbiqi imkanları əsaslandırılmışdır.

Aparılmış tədqiqatın əldə olunmuş nəticələri bank, maliyyə və pul-kredit sahələrində tətbiq imkanına malikdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Magistr dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı siyasətində, bank sisteminin işini tənzimləyən qanun layihələrinin hazırlanmasında tətbiq edilə, əsas müddəalarından isə “Dünya iqtisadiyyatı”, “Dünya bank sistemi” kimi akademik fənlərin tədrisi prosesində istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: kommersiya bankları, koronavirus pandemiyası, iqtisadi inkişaf, maddi ziyan

"IMPACT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE DEVELOPMENT OF COMMERCIAL BANKS IN AZERBAIJAN AND DAMAGE ASSESSMENT"

SUMMARY

The actuality of the subject: Commercial banks also help to create a medium of exchange. It is a medium of exchange in our modern economy. But banks also create a parallel medium of exchange through checks. Checks, bank bills, transfer bills, etc. are issued in commercial banks.

Purpose and task of the research: The main purpose of the research is to study the negative effects of the coronavirus pandemic on commercial banks and to make recommendations for improvement.

Used research methods: Analysis, synthesis, induction and deduction, experiment, modeling, evaluation, graphical and statistical analysis methods were used in the research of the dissertation.

The information base of the research: The information base for the research process consists of scientific works of leading local and foreign scientists in the field of economics, as well as financial statements of banks.

Restrictions of research: Given the occurrence of the COVID-19 pandemic in the last 2 years and the fact that the economic results have not yet been fully studied, the research has limited the information available on local and foreign sources.

The novelty and practical results of investigation: The scientific innovations obtained in the master's thesis are as follows:

- Theoretical and methodological aspects of commercial banks are studied;
- Statistical analysis and assessment of the impact of the coronavirus pandemic on Azerbaijani banks were conducted;
- The main directions of development of commercial banks in Azerbaijan in the context of the coronavirus pandemic were studied;
- Western experience in reducing the negative effects of the pandemic on the banking sector has been studied and its application opportunities have been substantiated.

The results of the research can be applied in the banking, financial and monetary spheres.

Scientific-practical significance of results: The results of the master's dissertation can be applied by the National Bank of Azerbaijan in its policy on the banking sector, in the preparation of draft laws regulating the banking system, and its main provisions "Can be used in the teaching process of academic subjects.

Keywords: commercial banks, coronavirus pandemic, economic development, material damage

İXTİSARLAR

DB	Dünya Bankının
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AİB	Asiya İnkişaf Bankı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ KONSEPSİYASI.....	13
1.1. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri əsasları.....	13
1.2. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin metodoloji məsələləri.....	23
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KORONAVİRUS PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ ONA DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	35
2.1. Azərbaycanda kommersiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının təsiri.....	35
2.2. Azərbaycanda koronavirus pandemiya şəraitində kommersiya banklarının inkişafının təhlili.....	40
2.3. Azərbaycanda kommersiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının dəyən zərərin qiymətləndirilməsi.....	49
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFINA KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TƏSİRİ VƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	58
3.1. Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının kommersiya banklarına inkişafına dəyən zərərin yumşaldılması üzrə Qərb təcrübəsinin yerli banklara tətbiqi imkanları.....	58
3.2. Azərbaycanda kommersiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının təsirindən dəyən zərərin azaldılması istiqamətləri.....	67
3.3. Koronavirus pandemiya şəraitində kommersiya banklarında məsafədən xidmətlə əlaqədar informasiya təhlükəsizliyinin təmini istiqamətləri.....	73
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	84
ƏLAVƏLƏR.....	90
Şəkillərin və cədvəllərin siyahısı.....	95

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: Kommersiya bankları pul ehtiyatlarının yığılmasında iştirak edən və pul bazarında müxtəlif növ valyuta və kredit əməliyyatları aparmaq səlahiyyətinə malik olan kredit təşkilatlarıdır. Kommersiya bankı fiziki və yaxud da hüquqi şəxslərdən depozit yolu ilə pul vəsaitlərini cəlb edən, daha sonra isə cəlb etdiyi vəsaitləri kredit yolu ilə fiziki və yaxud da hüquqi şəxslərə ötürən hüquqi şəxsdir.

Maliyyə-kredit piramidasının əsas halqalarından biri olan kommersiya bankları öz fəaliyyətlərində supermarketləri xatırladırlar. Supermarketlər hansısa məhsulu istehsalçılardan alıb istehlakçılara satırlarsa, kommersiya bankları da hüquqi və fiziki şəxslərdən pul yığıb kreditlə satırlar. Dövlətin özünə, ayrı-ayrı şirkətlərə, əhəlinin müxtəlif qruplarına kredit verilməsi son dərəcə vacib məsələdir. Belə olan halda kommersiya banklarına ehtiyac yaranır. Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin daha çox toplandığı əhəli qruplarını müxtəlif faiz dərəcələri əsasında özlərinə cəlb edərək əldə etdikləri maliyyə resurslarını pula ehtiyacı olan təbəqələrə müxtəlif faizlər hesabına ötürür. Məhz bu səbəbdəndir ki, depozit faiz dərəcələri həmişə kredit faiz dərəcələrindən çox az olur. Ortada yaranmış fərq isə kommersiya bankının gəliri hesab olunur.

Kommersiya bankları mübadilə vasitəsinin yaradılmasına da köməklik edir. Müasir iqtisadiyyatımızda pul mübadilə vasitəsidir. Amma banklar da çek vasitəsilə paralel mübadilə vasitəsi yaradırlar. Kommersiya banklarında çek, bank vekseli, köçürmə veksəl və s. kimi sənədlər də müəyyən dərəcədə mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunur və bank pulu kimi tanınır.

Hesablaşma hesabı vasitəsilə əməliyyatların həyata keçirilməsi kommersiya banklarının əsas funksiyalarından biri hesab olunur. Belə ki, müxtəlif istiqamətli ödəmələrin realizə olunmasında kommersiya bankları vasitəçi rolunu oynayır. Bu zaman kommersiya bankları ödəmə tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə nəzarət etmiş olur.

Kommersiya bankları eyni zamanda da müştərilərə kassa-hesablaşma kimi xidmətlər də təklif edir. Burada əsas məqsəd müştərinin nağd pula olan tələbatının

qarşılanmasını təmin etməkdir.

Bu qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu aktualdır və bu məsələyə kompleks yanaşmanın olmasını tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələləri müxtəlif xarici nəzəriyyəçilər, o cümlədən də Vikulin A.Y., Aqarkov A.Y., Trextenberq İ.A., Panova Q.S., Şalamov Q.A., Şvetsov Y.Q. və digərləri tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, Vikulin A.Y. öz əsərlərində göstərmişdirlər ki, milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının əlavə funksiyaları da meydana gəlir. Агапов М.М. isə bankın passiv əməliyyatları pul vəsaitlərinin bankdan çıxmasını təmin etsə də gəlir gətirmək məqsədi ilə həyata keçirildiyini bildirmişdir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin araşdırılmasında yerli nəzəriyyəçilərdən Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. və başqalarının əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının kommersiya banklarına mənfi təsirlərinin tədqiq olunması və təkmilləşmə istiqamətində tövsiyələrin verilməsidir. Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icra olunmasını məqsədamüvafiq hesab edirik:

- Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri əsasları araşdırılmalı;
- Kommersiya banklarının fəaliyyətinin metodoloji məsələləri tədqiq olunmalı;
- Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanda kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsirləri təhlil edilməli;
- Respublikamızda pandemiya şəraitində kommersiya banklarının əsas inkişaf meyilləri araşdırılmalı;
- Azərbaycanda Covid-19 pandemiyasının kommersiya banklarına vurduğu ziyanın aradan qaldırılmasında dünya təcrübəsinin tətbiqi imkanları öyrənilməli;
- Pandemiyanın banklara mənfi təsirinin azaldılması yolları əsaslandırılmalı;

Tədqiqat işinin obyekt və predmeti: Azərbaycan Respublikasında kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri məsələlərinin araşdırılmasının tədqiqatın obyektini, pandemiyanın kommersiya banklarının fəaliyyətinə göstərdiyi

təsirin qiymətləndirilməsi isə predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin araşdırılmasında analiz, sintez, induksiya və deduksiya, eksperiment, modelləşdirmə, qiymətləndirmə, qrafik və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin birinci fəslə kommersiya banklarının formalaşmasının və pandemiyanın banklara vurmuş olduğu zərərlərin nəzəri məsələlərinin təhlilinə əsaslandığından, burada faktların toplanması, ümumiləşdirilməsi, eləcə də elmi abstraksiya kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə Azərbaycanda pandemiya şəraitində kommersiya banklarına dəyən zərərin qiymətləndirilməsinə həsr olunduğundan, bu fəslə müqayisəli təhlil, analiz, sistemli yanaşma və qrafik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə isə pandemiya şəraitində kommersiya banklarına dəyən zərərin azaldılması istiqamətlərinin tədqiqinə həsr olunduğundan, bu fəslin araşdırılmasında eksperiment, modelləşdirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat prosesinin aparılması üçün informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, pandemiyanın kommersiya banklarına təsirinin elmi problemini daha dərindən öyrənən müasir tədqiqatçıların qazet və jurnal məqalələri, bankların maliyyə hesabatları, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan normativ-hüquqi aktları, Dövlət Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankın rəsmi statistik məlumatları, eləcə də rəsmi qrupların internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: COVID-19 pandemiyasının son 2 ildə meydana gəldiyini nəzərə alsaq və hələdə iqtisadi nəticələrinin tam öyrənilməməsi tədqiqat işinin mövzu ilə əlaqəli yerli və xarici mənbələrdə məlumat çatışmazlığı kimi məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Magistr işində əldə olunmuş elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- Tədqiqat işində bankların təsisçisi qismində çıxış edə bilən və edə bilməyən tərəflər, banklarının çoxtərəfli funksiyaları, respublikamızda Mərkəzi Bank

tərəfindən kredit təşkilatına lisenziyanın verilməsi qaydaları və s. kimi nəzəri-metodoloji məsələlər araşdırılmışdır. Aparılmış təhlillər nəticəsində bank sektoruna vurduğu zərərin statistik qiymətləndirilməsi aparılmış, kiçik və orta sahibkarlıq subyeklərinə dövlət dəstəyinin istiqamətləri öyrənilmişdir.

- Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın bank sektoruna göstərdiyi təsirlər nəzəri, statistik və praktiki məlumatlar əsasında təhlil edilmiş, bu sahənin mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və mümkün inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmışdır. Koronavirus infeksiyasının yayılması fonunda Azərbaycanda kommersiya banklarının üzləşdiyi problemlər tədqiq edilmiş və bu problemlərin həlli yolları araşdırılmış, müvafiq tövsiyələr verilmişdir. Aparılmış təhlillər göstərmişdir ki, pandemiya şəraitində yerli bankların üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri də aşağı kapitallaşma səviyyəsinə malik olmalarıdır. Bu bir daha sübut edir ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin gələcək inkişaf perspektivləri birbaşa ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlıdır.

- Əldə olunmuş məlumatlara əsaslanaraq Azərbaycanda kommersiya banklarının mövcud vəziyyətini əks etdirən SWOT təhlili aparılmışdır. Aparılmış təhlil bank sektorunun müasir imicini öyrənməyə, bu sahənin güclü və zəif tərəflərini, eyni zamanda mümkün imkanları və təhdidləri öyrənməyə imkan vermiş, rəqəmsal transformasiyanın pandemiyanın məhdudlaşdırıcı tədbirlərinin aradan qaldırılması kontekstində müasir maliyyə-bank sisteminin inkişafı üçün əsas tələblərdən biri olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

- Pandemiyanın bank sektoruna vurduğu zərərin azaldılması istiqamətində ABŞ, Çin, Almaniya, Böyük Britaniya və Yaponiya kimi ölkələrin təcrübəsi öyrənilmiş və əldə olunmuş nəticələrin yerli banklara tətbiqi imkanları tədqiq edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, xarici təcrübədən istifadə yerli banklara dəymiş zərərin azaldılmasında müsbət nəticələrin əldə olunmasına kömək edə bilər.

- Pandemiyanın səbəb olduğu uzaqdan iş rejimi kommersiya bankları üçün informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini daha da əhəmiyyətli etdi. 2020-ci ilin ikinci rübündə pandemiya ilə əlaqədar mal və xidmətlərə görə məsafədən ödəniş üsullarının xüsusilə aktiv şəkildə tətbiqinə başlanılması informasiya təhlükəsizliyi

sahəsində yeni tədbirlərin tətbiqini zəruri etmişdir. Tədqiqat işində informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinə qarşı mübarizədə riayət edilməli olan bir sıra texniki qaydalar əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Magistr dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı siyasətində, bank sisteminin işini tənzimləyən qanun layihələrinin hazırlanmasında tətbiq edilə, əsas müddəalarından isə “Dünya iqtisadiyyatı”, “Dünya bank sistemi”, “Beynəlxalq valyuta və kredit münasibətləri” kimi akademik fənlərin tədrisi prosesində istifadə oluna bilər. Aparılmış tədqiqatın əldə olunmuş nəticələri bank, maliyyə və pul-kredit sahələrində tətbiq imkanına malikdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ KONSEPSİYASI

1.1. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri əsasları

Kredit ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinin formalaşmasında hər bir ölkədə aparıcı rolu məhz kommersiya bankları oynayır. Kommersiya bankları müştərilərə müxtəlif kredit və maliyyə xidmətləri təklif edir (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R., 2013, s. 18). Kommersiya banklarına müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsi xasdır. Bu funksiyalar arasında əmanət, sığorta, köçürmə və hesablaşma, anderraytinq, kredit, investisiya planlaşdırılması, broker funksiyaları, habelə kredit pullarının emissiyası funksiyasını qeyd etmək olar.

Kommersiya bankları pul ehtiyatlarının yığılması ilə məşğul olan kredit təşkilatlarıdır və ölkənin pul bazarında müxtəlif növ valyuta-kredit əməliyyatları aparmaq səlahiyyətinə malikdirlər (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V., 2017, s.52). Kommersiya bankı fiziki və yaxud da hüquqi şəxslərdən depozit yolu ilə pul vəsaitlərini cəlb edən, daha sonra isə cəlb etdiyi vəsaitləri kredit yolu ilə fiziki və yaxud da hüquqi şəxslərə ötürən hüquqi şəxsdir.

Bank ticarətinin müəyyən zamanda və müəyyən sivilizasiyada inkişafı təkcə iqtisadi münasibətlər və pulla bağlı şəraitin mövcudluğunu, istifadə olunmağa yer axtaran kapitalların mövcudluğunu deyil, həm də bəzi sosial şəraitin toplanmasına ehtiyac yaradır (Abbasov Ə., 2013, s. 57). Ona görə də bankın tarixi həm iqtisadi fəaliyyətin, həm də sosial ideyaların inkişafından asılıdır.

Əmlakın etibar edilməsi yolu ilə borc verilməsi prosesi ilk dəfə olaraq 2000 il əvvəl Babilistanda həyata keçirilmişdir. Bank əməliyyatları əvvəllər zəngin və yaxşı təşkil olunmuş müəssisələr olan məbədlərdə aparılırdı. Babilistanda olduğu kimi, qədim Misirdə də bank əməliyyatlarının tarixi bizim eradan əvvələ gedib çıxır. Belə ki, eramızdan əvvəl 2700-cü illərdə qədim Misirdə ilk bank əməliyyatları həyata keçirilirdi. Dediklərimizə əyani sübut olaraq Hammurapinin yazılarını istinad gətirə bilərik. Belə ki, b.e.ə. 1704-1662-ci illərdə Hammurapi qeyd edirdi ki, Assuriyada və Babilistanda ssuda əməliyyatları, eləcə də vəsaitlərin saxlanması forması

müxtəlif qanunlar əsasında tənzimləndirdi (Əliyev M.F., 2014, s. 61). Belə qanunların olması isə həmin dövrlərdə bankların ilk nəsillərinin olduğunu, eləcə də fəaliyyət göstərdiyini bir daha sübut edir.

İqtisadiyyatının uzun müddət kənd təsərrüfatından asılı olduğu Romada pul və bank əməliyyatlarından istifadə yalnız e.ə. II. əsrdə ortaya çıxdı. Romada bu əməliyyatlar vətəndaşların müəyyən təbəqəsi tərəfindən inhisarda idi. Bunlar həm şəxsi biznesi, həm də ictimai işləri maliyyələşdirən publicanus kimi tanınan cəngavərlər idi. İmperatorluq dövründə yunan trapezitlərinə bənzəyən cəngavərlərdən xeyli fərqlənən, argentarii kimi tanınan özəl bankirlər meydana çıxdı. Onların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, həm bank texnikasını, həm də bank uçotunu inkişaf etdiriblər. Xüsusən də jurnal və kassa kitabları kimi indiki kitablara bənzər kitablar saxlayır, müəyyən dövrlərin sonunda müştərilərinin hesabdən çıxarışlarını verirdilər. Hər şeydən əvvəl bankirlər öz müştərilərinin kassiri idilər.

Bank üçün erkən orta əsrlər tənəzzül dövrüdür. Şərqlə qərb arasındakı ticarətə ilk zərbəni barbar istilaları vurmuşdu. VIII əsrdə Ərəb istilaları Roma dünyasının iqtisadi birliyini birdəfəlik pozdu. Bundan sonra Qərb öz içinə çəkildi və bu dəyişiklik böyük ticarət dövrünü başa vurdu. Digər tərəfdən, kilsə də faizlə pul verməyi qadağan edirdi. Bununla belə, XI əsrdən başlayaraq ticarət fəaliyyətinin yenidən inkişafı və səlib yürüşləri ilə əlaqədar beynəlxalq münasibətlərin durğunluğu bu günə qədər fasiləsiz davam edəcək inkişafın geri qazanmasına səbəb oldu (Əliyev M.F., 2014, s. 69).

Zaman keçdikcə, ödəniş məktubundan fərqli olan və indossamentlə köçürülə bilən və kredit alətinə çevrilən “mübadilə məktubu” meydana çıxdı. Ödəniş məktubu kimi ya bankir tərəfindən hazırlanmış, ya da bankirin müştərisi tərəfindən hazırlanmış və agio adlı komissiya tutularaq bankir (müştəridən) tərəfindən alınmışdır. Mübadilə üsulları işlənilib hazırlanmış və valyuta dəyəri fərqləri üzrə əməliyyatların bir yerdən digərinə tətbiqi geniş yayılmışdır.

Əksəriyyəti, varlanan böyük iş adamları olan bankirlər başqalarının onlara etibar etdiyi pulları deyil, öz aktivlərini daha çox borc verməyə başladılar. Bu arada, Milan, Genuya və Venesiya kimi şəhərlərdə əhəmiyyətli bank institutları (ən

məşhuru Genuyadakı "Banco di San Giorgio"dur) meydana çıxdı. Bunlar böyük kredit təşkilatlarının ilk nəsilləridir (Əliyev M.F., 2014, s. 77). Əməliyyatları faizlə və valyuta mübadiləsi ilə borc verməkdən daha mürəkkəb edən bu qurumların xüsusiyyətlərini formalaşdıran fəaliyyətlər hesabdakı pulun əməliyyatı və ya hesabdan hesaba köçürülməsi olmuşdur.

XVII əsrdə bank sistemində böyük bir dəyişiklik oldu. Amerika ilə ticarətin inkişafı və Amerikadan bol qızılın gəlməsi ilə prosedurların modernləşdirilməsi üçün lazımi şərait yarandı. Əsilzadələr və iri burjuaziya qazanc əldə etmək üçün sərvətlərinin bir hissəsini nağd şəkildə saxlamağa başladılar. Çünki klişe faizlə borc vermək qadağasını yüngülləşdirmişdi.

Bank sektorundakı təkamül əsasən İngiltərədə başladı. Şəxsi kapital tez-tez Londondakı zərgərlərə borc verilirdi. Onlar yığılan əmanətdən çox məharətlə istifadə edirdilər. Əmanət olaraq aldıkları pullar sayəsində heç bir risk etmədən borc verə biləcəklərini qısa zamanda anladılar. Bunun üçün yeganə şərt borc götürülmüş pulun əmanətin müddəti bitmədən onlara qaytarılması idi. Əmanətçilərə saxlama haqqı ödəmək əvəzinə, hətta onlara faiz də verə bilərdilər. Üstəlik, borclu olanlara sikkə və kağız pul vermək əvəzinə, müəyyən müddətdən sonra ödəmə öhdəliyi ilə kağızlar verirdilər. Bunlar da qısa müddətdən sonra xalqın əlində dövriyyəyə (kağız pul şəklində) başladı. Zərgərlər başqa bir şeyə diqqət yetirdilər: Normal pul götürmə dövrü və yeni əmanətlər sayəsində onlar əmanətin bir hissəsini davamlı olaraq, risksiz və əmanətlərin ödəmə müddətini nəzərə almadan borc verə biləcəkdilər. Nəticədə, onlar tələb olunan depozitləri qəbul etməyə və göründükdə (təqdimat zamanı) ödənilməli olan vekselləri buraxmağa başladılar. Sonra bu əmanət növünə əlavə olaraq "çek" meydana çıxdı: əmanətçi pulunun bir hissəsini və ya hamısını çıxara bilərdi. İlk çeklərin 1670-ci ildə buraxıldığı güman edilir (Абалов А., 2017, s. 39).

Ticarət və sənaye fəaliyyətinin inkişafı və iri şirkətlərin yaranması güclü bankların mövcudluğunu zəruri edirdi. Yerli banklar bir-biri ilə birləşərək geniş filial şəbəkəsinə malik iri kredit təşkilatları yaratdılar. Onlar ölkə ərazisində olduğu kimi xaricdə də fəaliyyət göstərirdilər. İngiltərədə "böyük beşlik" adlandırılan beş böyük

bank- Fransada, Comptoir d'escompte de Paris (1848), Credit Lyonnais (1863) və Societe Generale (1864) XIX əsrin ikinci yarısında; 1851-1872-ci illər arasında Almaniya da 4 D'ler qrupu (Deutsche Bank, Discontogesellschaft, Dresdner Bank, Darmstadter Bank) yaradıldı. Digər tərəfdən, əskinas sikkəni əvəz etdi və pul buraxmaq səlahiyyəti tədricən özəl bankirlərin əlindən alınaraq bu işdə ixtisaslaşmış qurumlara, xüsusi rol oynayan emissiya banklarına verildi. Bu sonuncular kommersion banklarını əskinaslarla təmin edərək onların əməliyyatlarına nəzarət etməyə başladılar.

Amerikalı alim P.Rouz bankı sadəcə olaraq geniş xidmətlər təklif edən maliyyə institutu kimi xarakterizə edirdi. Daha dəqiq desək, bank “Maliyyə kredit lüğəti”ndə müəyyən edilmişdir ki, ona əsasən bank pul və əmanət toplayan, kredit verən, nağd hesablaşmaları, tədavülə pul emissiyasını, qiymətli kağızlarla əməliyyatları və s. həyata keçirən xüsusi qurumdur. Bank Ensiklopediyasında analogi şəkildə bank təsvir edilmişdir, lakin tərif qızıl və xarici valyuta ilə əməliyyatlarla tamamlanır.

Dolan hesab edir ki, kommersion bankları xüsusilə hesabların bağlanmasıdan tutmuş tələb və kreditləşdirmə və kreditləşdirməyə qədər geniş spektrli maliyyə xidmətləri göstərir. Ukraynalı alim O.Vasyurenkonun fikrincə, ən ümumi tərifdə bank, hesablaşma, vasitəçilik, kredit və digər maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi yolu ilə resursların toplanması və bu resursların idarə edilməsində ixtisaslaşan maliyyə institutudur.

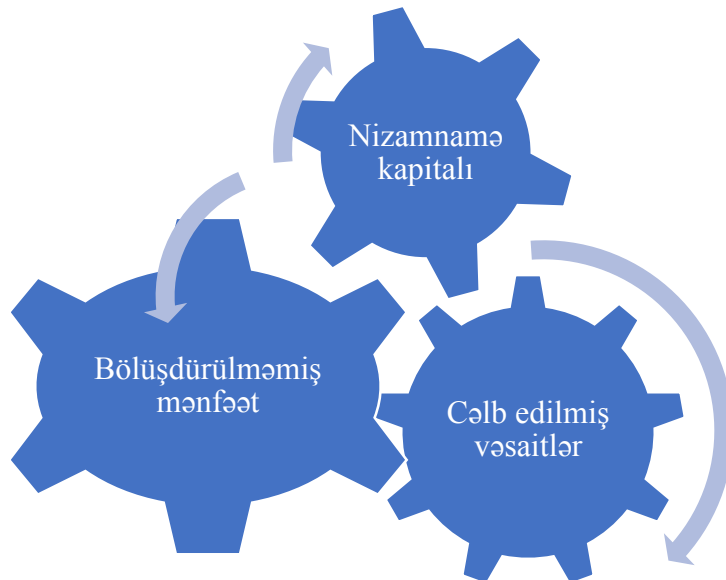
Gördüyümüz kimi, bank burada müəlliflərin fikrincə, yalnız müəyyən əməliyyatlar toplusunu həyata keçirən, bank işi olan müəssisə və ya maliyyə institutu kimi qəbul edilir. Bu cür təriflər kifayət qədər tam deyil, ona görə də digər alimlər bu terminin daha geniş şərhini verirlər, əsas diqqəti banklara onların əsas funksiyası - vasitəçilik baxımından yönəldirlər. Məsələn, M.İ. Savluk bankı pul bazarının əsas əməliyyatlarının məcmusunu yerinə yetirən maliyyə vasitəçisi hesab edir: vəsaitlərin səfərbər edilməsi, onların kreditləşdirilməsi, təsərrüfat subyektləri arasında hesablaşmalar. “Məlumatın iqtisadi lüğəti”ndə göstərilir ki, bank maliyyə vasitəçiliyini həyata keçirən, müəssisələrin, təşkilatların, hesablaşmaların sərbəst

pul vəsaitlərini cəlb edən və ya toplayan, onların yenidən bölüşdürülməsini, kreditlərin verilməsini həyata keçirən maliyyə-kredit təşkilatıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin araşdırılmasında yerli nəzəriyyəçilərin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. özlərinin “Bank işi ilə elektron bankçılıq” adlı kitablarında vurğulamışlar ki, kommersiya bankları öz fəaliyyətləri ilə supermarketləri xatırladır. Supermarketlər hansısa məhsulu istehsalçılardan alıb istehlakçılara satırsa, kommersiya bankları da onu kreditlə satmaqla hüquqi və fiziki şəxslərdən pul yığır.

Dövlətə, ayrı-ayrı şirkətlərə, əhəlinin müxtəlif qruplarına kredit verilməsi son dərəcə vacib məsələdir, çünki o zaman kommersiya banklarına ehtiyac yaranır. Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin daha çox toplandığı əhəli qruplarını müxtəlif faiz dərəcələri əsasında özlərinə cəlb edərək əldə etdikləri maliyyə resurslarını pula ehtiyacı olan təbəqələrə müxtəlif faizlər hesabına ötürür. Məhz bu səbəbdəndir ki, depozit faiz dərəcələri həmişə kredit faiz dərəcələrindən çox az olur. Ortada yaranmış fərq isə kommersiya bankının gəliri hesab olunur.

Şəkil 1: Kommersiya banklarının maliyyə mənbələri

Mənbə: Cavadov A.M., “Kommersiya bankları xidmətlə və məhsullarına qiymətqoyma. Bakı - 2012 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur”.

Kommersiya banklarının maliyyə resursları müxtəlif mənbələr hesabına toplanıla bilər. Belə ki, şəkil 1-də kommersiya banklarının maliyyə resurslarının əsas

mənbələri əks olunmuşdur.

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi kommersiya banklarının maliyyə mənbələri nizamnamə kapitalından, bölüşdürülməmiş mənfəətdən və cəlb edilmiş vəsaitlərdən ibarətdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kommersiya banklarının maliyyə mənbələri arasında cəlb edilmiş vəsaitlər çox böyük paya (80%) malikdir.

Bankların təsisçisi qismində müxtəlif şirkətlər, banklar, firmalar, hətta, ayrı-ayrı fiziki şəxslər, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, eləcə də respublikada yaşamaq hüququ olan əcnəbi vətəndaşlar da çıxış edə bilər (Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Lakin, siyasi partiyalar və ya onların qanuni nümayəndəlikləri, qeyri-kommersiya təşkilatları, fondlar və yaxud da ictimai birliklər bankların təsisçisi və yaxud da səhmdarı qismində çıxış edə bilməzlər.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya banklarının yaradılması məqsədilə təsisçilər və yaxud da səhmdarlar Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə müraciət edərək hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçməlidirlər. Lakin səhmdarların dövlət qeydiyyatından hüquqi şəxs kimi keçməsi onların kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərməsinə kifayət etmir. Eyni zamanda da təsisçi və yaxud da səhmdarlar yaratmaq istədikləri kommersiya bankının təsdiqedicisi sənədlər toplusunu Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına təqdim etməlidirlər. Mərkəzi bank təqdim olunan sənədləri qanunvericilikdə göstərilən müddət ərzində yoxlamalı, həmin sənədlərin kommersiya bankının yaradılması üzrə mövcud qanunvericilik normalarının əsas prinsiplərinə zidd olmadığı təqdirdə Mərkəzi Bank həmin təsdiqləyici sənədləri “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” AR Qanununun müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq AR Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edir. Hüquqi şəxs kimi qeydiyyata alınmış təsisçi kommersiya bankı kimi fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya almaq üçün Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına müraciət edir. Təsisçi və yaxud da səhmdar lisenziyanı almaq üçün vəsaitlə birgə aşağıdakı sənədləri də təqdim etməlidir (Əliyev M.F., 2014, s. 28):

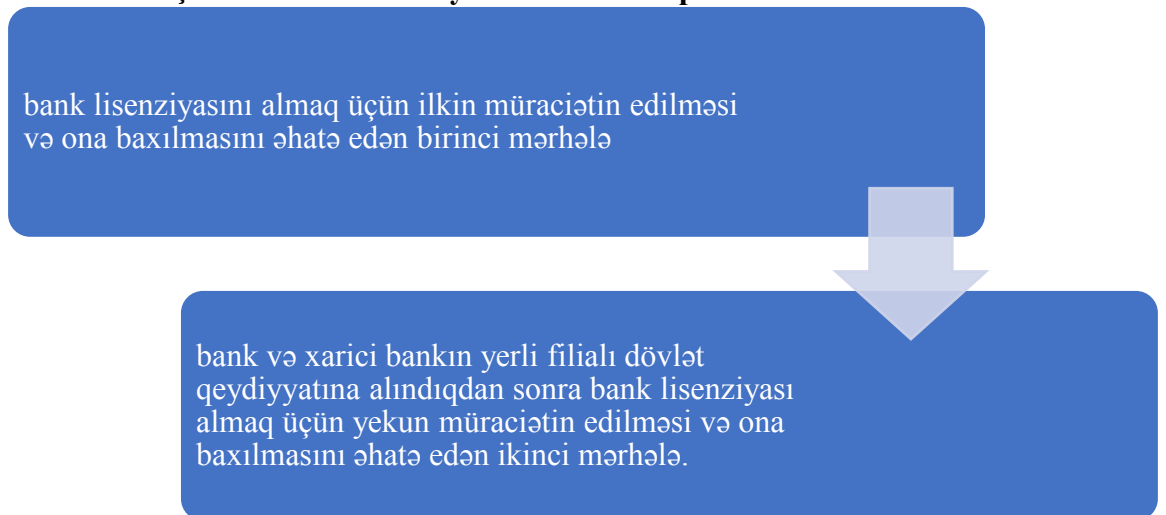
- Dövlət qeydiyyatı barədə şəhadətnaməsinin nüsxəsi;
- Nizamnamənin qəbul olunması, təsis müqaviləsi, eləcə də idarəetmə və yaxud da

nəzarət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin təyin edilməsi barəsində protokol kimi təsis sənədləri;

- Hüquqi şəxs qismində çıxış edəcək təsisçinin və yaxud da səhmdarın son il ərzində maliyyə vəziyyətini göstərən mühasibat balansı, eləcə də mənfəət və zərər hesabatına dair auditor rəyi;
- Təsisçilər tərəfindən təklif edilən rəhbərlərin, baş mühasiblərin və digər məsul şəxslərin peşə yararlılığı, həmçinin də əvvəllər məhkum olunub-olunmadığına dair məlumatlar.

Mərkəzi Bank tərəfindən bank lisenziyasının verilməsi proseduru iki əsas mərhələdən ibarətdir. Həmin mərhələlər aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli şəkildə izah oluna bilər.

Şəkil 2: Bank lisenziyasının alınması prosesinin mərhələləri

Mənbə: Əliyev M.F., Bank islahatları ilə reyting sistemi. Jurnal, 2016-ci il, №4 məqaləsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2-dən də görüldüyü kimi bank lisenziyasının alınması prosesi iki əsas mərhələdən ibarətdir. Bank lisenziyasının alınması üçün ilkin mərhələdə təsisçi və yaxud da səhmdarlar ilkin müraciət edir, ikinci mərhələdə isə yerli və yaxud da xarici bankın yerli filialı rəsmi şəkildə dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra bank lisenziyasının alınması barədə yekun müraciətini edir.

Bank lisenziyasının alınması ilə bağlı vəsatətə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı sənədlər ona təqdim olunduğu gündən etibarən ən gec 30 iş günü ərzində baxır. Mərkəzi bank tərəfindən alınmış sənədlərin ilkin yoxlanılması ilə

bağlı ekspertizanı həyata keçirdikdən sonra 3 iş günü ərzində təsisçiyə və yaxud da səhmdara bununla bağlı məlumat verir. Daha sonrakı mərhələdə Mərkəzi Bank kommersiya bankının kredit xidmətini həyata keçirməsi üçün müxbir hesabını açır. Üçüncü mərhələdə isə Mərkəzi Bank kommersiya bankı kimi fəaliyyət göstərmək üçün tələb olunan minimum nizamnamə kapitalının tam şəkildə ödənilməsinə tələb edir (Məmmədov Z.F., 2017, s. 61).

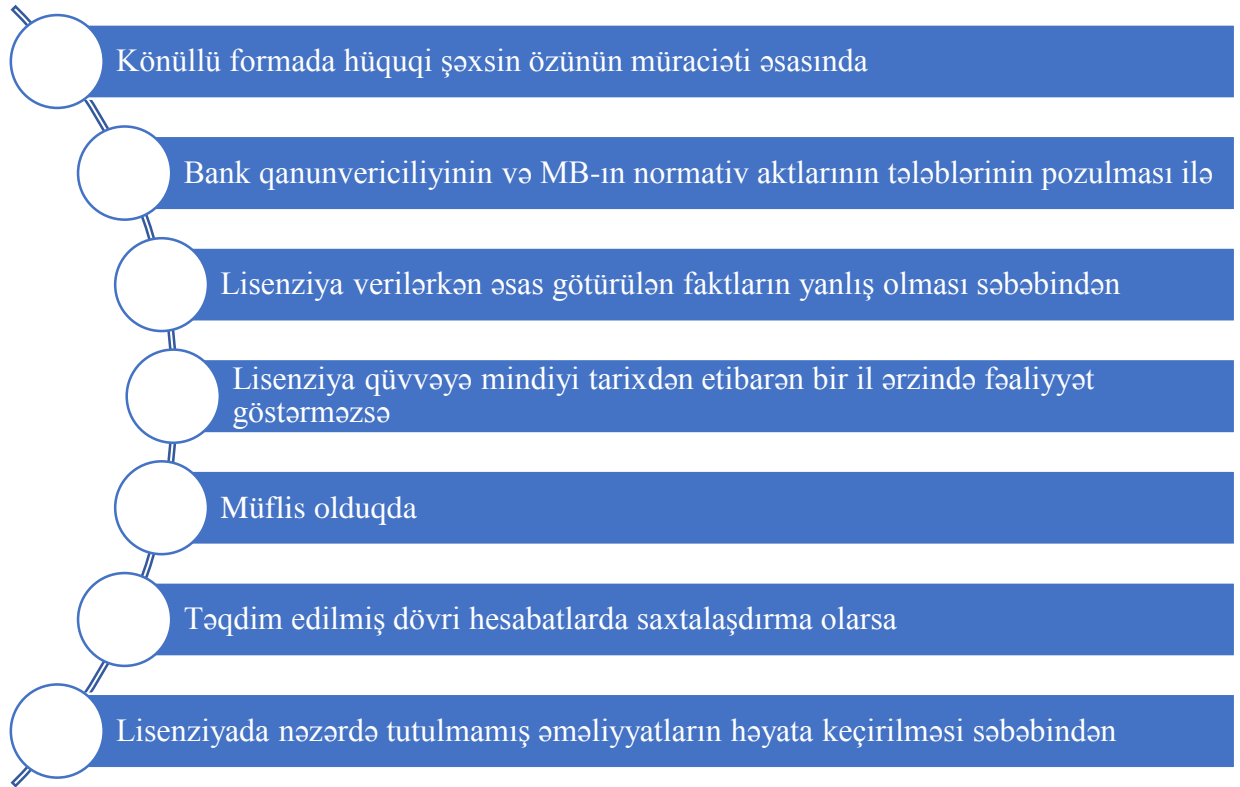
Kredit təşkilatı və yaxud da bank tərəfindən ödənməsi tələb olunan minimum nizamnamə kapitalı tam həcmdə (100%) ödəndikdən sonra 3 iş günü ərzində Mərkəzi Bank kredit təşkilatının lisenziya alması ilə əlaqədar qərar qəbul edir.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, Mərkəzi Bank lisenziyanın alınması ilə bağlı edilmiş bütün müraciətlərə müsbət cavab verməyə də bilər. Belə ki, Mərkəzi Bank lisenziyanın verilməsi ilə bağlı imtina qərarı verdiyi təqdirdə kredit təşkilatına imtinanı doğuran səbəbləri əhatə edən yazılı bildiriş göndərir. Aşağıdakı hallarda Mərkəzi Bank kredit təşkilatına lisenziyanın verilməsindən imtina edir (Bəşirov R.A., 2017, s. 58):

- Kredit təşkilatının İdarə Heyətinin sədri, baş mühasib və yaxud da digər rəhbər şəxslərlə əlaqədar tələb olunan ixtisas tələbləri uyğun olmadıqda;
- Təqdim olunan şəxslərin ali iqtisadi və yaxud da ali hüquqi təhsili olmadıqda;
- Rəhbərlik etməsi nəzərdə tutulan bölmə üzrə tələb olunan rəhbərlik təcrübəsinin olmaması;
- Mülkiyyətinə qarşı cinayət tətbiq olunarsa;
- Vəzifə öhdəlikləri üzrə və yaxud da təsərrüfat əməllərinə görə məhkumluğunun olması;
- Təsisçilərin və yaxud da səhmdarların maliyyə vəziyyəti qənaətbəxş olmadıqda;
- Bank lisenziyası almaq üçün tələb olunan sənədlər Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Sistemində və yaxud da Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunmuş normativ xarakterli sənədlərə uyğun olmadıqda.

Bank lisenziyasının ləğv olunması aşağıdakı sxemdə göstərilən səbəblərdən ola bilər.

Şəkil 3: Bank lisenziyasının ləğv olunma səbəbləri

Mənbə: Bəşirov R.A. “Bank işi” Dərslik. 2017 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank lisenziyasının verilmə müddəti qeyri-müəyyən xarakterli olur. Belə ki, lisenziyanın müddətinin bitməsi və yaxud da Mərkəzi Bank tərəfindən lisenziyanın ləğv edilməsi kredit təşkilatının “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” AR qanununa, eləcə də AR Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən olunmuş hər hansısa normativ xarakterli aktlara uyğun olmayan fəaliyyəti aşkar olunarsa, baş verə bilər.

Kommersiya banklarının müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalar içərisində ən əsası kredit funksiyasıdır. Kommersiya banklarının digər maliyyə əməliyyatları da gəlir xarakterli olsa da, ən böyük gəlir məhz ssuda formasında təqdim olunan kreditlər hesabına əldə olunur. Bütün bunlarla yanaşı kommersiya banklarının çoxtərəfli funksiyaları da vardır (Bağırov M.M., 2014, s. 84):

- Maliyyə vasitəçisi - geri qaytarılma, haqqı ödənilmə və müddətlilik prinsipi əsasında hüquqi və yaxud da fiziki şəxslərdən maliyyə resurslarının cəlb olunması;

- Kreditləşmə - Kommersiya bankları pul vəsaitinə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrini, dövlət və özəl müəssisələri kreditlə təmin edir ki, bu da son nəticədə müxtəlif təsərrüfatların aparıcı qüvvələrinin sürətli inkişafına zəmin yaradır;
- Kommersiya bankları qiymətli kağızlar vasitəsilə apardıqları əməliyyatlarla fond bazarının da inkişafına öz töhvəsini verir;
- Kommersiya bankları öz müştərilərinin maliyyə konsultantı-məsləhətçisi qismində də çıxış edirlər.

Kommersiya banklarının dayanıqlı və uzunömürlü fəaliyyətinin əsası onun strukturu ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının struktur quruluşu nə qədər mürəkkəb olarsa, bankların da fəaliyyəti bir o qədər uğurlu olacaqdır.

Kommersiya banklarının strukturu müxtəlif bölmələrdən və orqanlardan ibarətdir. Aşağıdakı sxemdə kommersiya banklarının strukturu əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Şəkil 4-dən (Bax. əlavə 1) göründüyü kimi kommersiya banklarının əsas strukturuna inzibati idarəetmə orqanları, bankın funksional xidmətləri, depozitlər və kreditlər bölməsi, bankın daxili xidmətləri aiddir. Kommersiya banklarının inzibati idarəetmə orqanı kimi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı, Bankın İdarə Heyəti və Müşahidə Şurası çıxış edir. Bankın funksional xidmətləri qismində isə iqtisadi idarəetmə, depozitlərin idarə edilməsi, valyuta və qiymətli kağızların idarəetməsi, əməliyyatların idarə edilməsi və beynəlxalq əlaqələrin idarə edilməsi xidmətləri çıxış edir. Kommersiya bankının strukturuna daxil olan bankın daxili xidmətləri kimi isə insan resurslarının idarə olunması, mühasibat uçotu və hesabdərlik, nəzarət və daxili audit, eləcə də informatika bölməsi çıxış edir.

1.2. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin metodoloji məsələləri

Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır (Агарков М.М., 2019, с. 61).

Banklar, xüsusən də kommersiya bankları dövlət pullarının təhlükəsiz saxlanması və ya depoziti üçün təşkilatlardır. Banklar həm də dövlət pulu üçün risksiz investisiyalardır. Banklar sabit cari əmanət sertifikatı kimi müxtəlif növ əmanətlər təqdim edir. Bu əmanətlər müştərinin pulunun təhlükəsizliyini təmin edir və həmçinin depozitə qoyulan puldan müəyyən qədər gəlir əldə etməyi təmin edir.

Kredit müasir iqtisadiyyatın can damarıdır. Kredit iqtisadi fəaliyyətin sürətini artırır. Kommersiya bankı borcalana və ya iş adamına qısamüddətli maliyyə vəsaiti təqdim edir və beləliklə, biznesin inkişafına kömək edir.

Kommersiya bankları mübadilə vasitəsinin yaradılmasına da köməklik edir. Müasir iqtisadiyyatımızda pul mübadilə vasitəsidir. Amma banklar da çek vasitəsilə paralel mübadilə vasitəsi yaradırlar. Kommersiya banklarında çek, bank vekseli, köçürmə veksəl və s. kimi sənədlər də müəyyən dərəcədə mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunur və bank pulu kimi tanınır (Викулин А.Ю., 2015, с. 88).

Hesablaşma hesabı vasitəsilə əməliyyatların həyata keçirilməsi kommersiya banklarının əsas funksiyalarından biri hesab olunur. Belə ki, müxtəlif istiqamətli ödəmələrin realizə olunmasında kommersiya bankları vasitəçi rolunu oynayır. Bu zaman kommersiya bankları ödəmə tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə

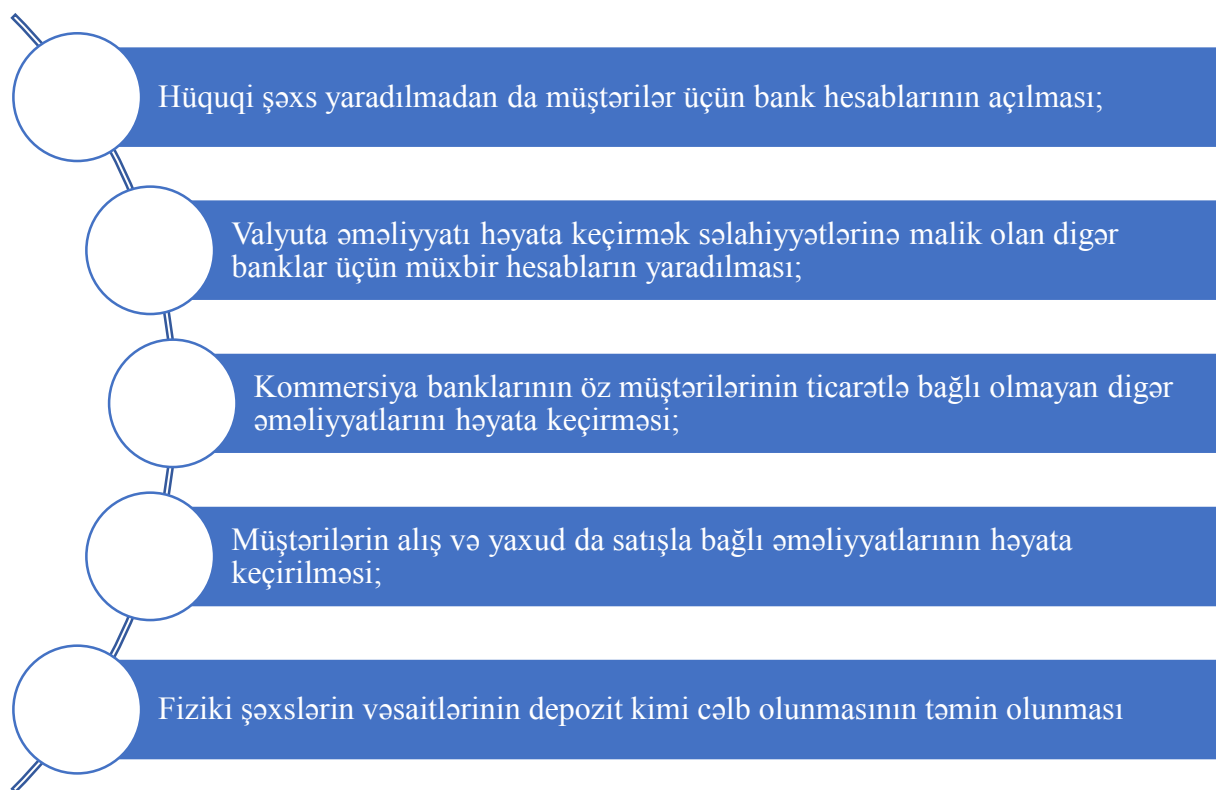
yetirilməsinə nəzarət etmiş olur.

Kommersiya bankları eyni zamanda da müştərilərə kassa-hesablaşma kimi xidmətlər də təklif edir. Burada əsas məqsəd müştərinin nağd pula olan tələbatının qarşılınmasını təmin etməkdir.

Kommersiya banklarının vətəndaşlara təklif etdikləri əsas xidmətlərdən biri də lizinq əməliyyatları hesab olunur. Belə ki, kommersiya bankları öz müştərilərinə nağd pul krediti vermək əvəzinə müştərinin həmin pul ilə alacağı hər hansısa bir əmtəənin dəyərinin ödənməsini təmin edə bilər. Belə olan halda isə satın alınacaq əmtəənin dəyəri tam ödənilənədək həmin əmtəə bankın sərəncamında hesab olunur. Başqa sözlə desək, kommersiya bankı girovsuz pul vermək əvəzinə əmtəəni girova çevirmək yolu ilə həm müştərinin tələbatını ödəmiş olur, həm də verdiyi krediti təminatlı vəziyyətə gətirmiş olur (Гринспэн А, 2014, с. 91).

Milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının əlavə funksiyaları da meydana gəlir. Həmin funksiyalar aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli şəkildə araşdırıla bilər.

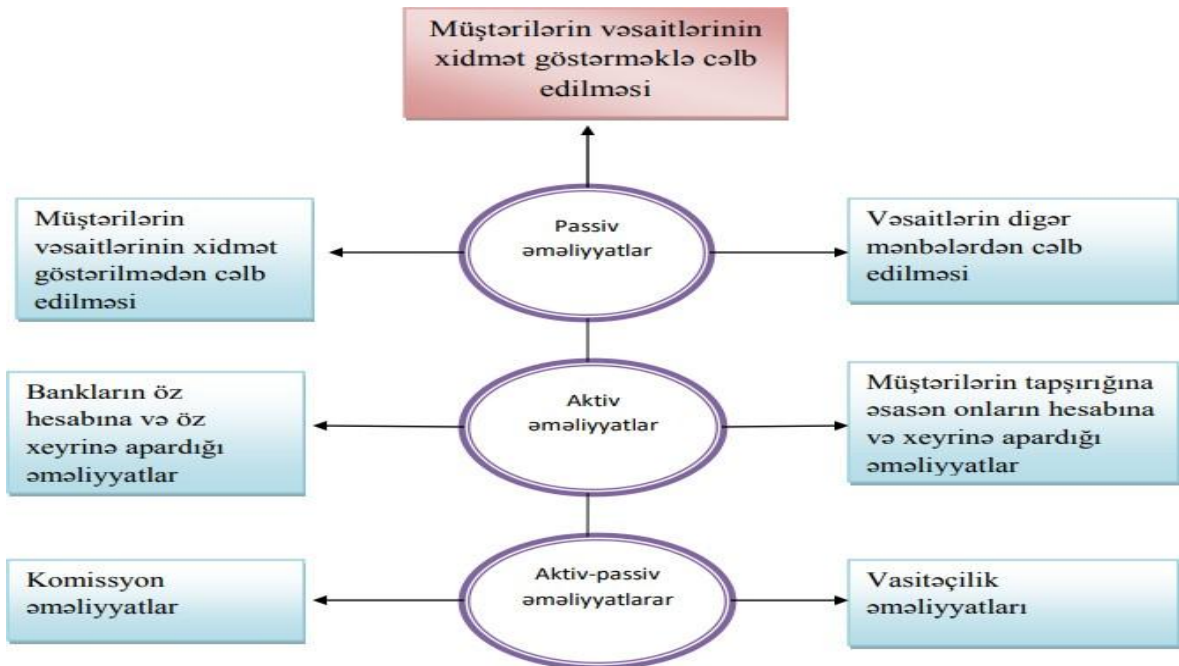
Şəkil 5: Milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının funksiyaları

Mənbə: Демичев А. Банковский сектор, экономика // ЭКОНОМИСТ - 2011. - N 11. - С.58 məqaləsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 5-də qeyd olunan funksiyaları kommersiya bankları öz əməliyyatları vasitəsilə yerinə yetirirlər. Belə əməliyyatlar passiv, aktiv, eləcə də vasitəçilik əməliyyatları hesab olunur. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatları qruplaşdırarkən diqqət olunması zəruri olan əsas məsələ onların maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və düzgün yerbəyer edilməsidir. Kommersiya banklarının maliyyə ehtiyatları dedikdə, bankların passiv və eləcə də aktiv əməliyyatları həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri vəsaitləri başa düşülür. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları dedikdə, banka cəlb olunan vəsaitlər, başqa sözlə desək, bankın depozit kimi qəbul etdiyi vəsaitlər başa düşülür. Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları dedikdə isə bank tərəfindən vətəndaşlara verilən kreditlər başa düşülür. Yəni banka daxil olan pul vəsaitləri bankın aktiv əməliyyatları hesab olunursa, bankdan çıxan pul vəsaitləri bankın passiv vəsaitləri kimi qəbul olunur.

Şəkil 6: Müştərilərin vəsaitlərinin xidmət göstərməklə cəlb olunması

Mənbə: Бочаров В.В., Попова Р.Г. (2018), 322 с.

Kommersiya banklarının xüsusi kapitalı dedikdə, banka məxsus olan kapital başa düşülür. Başqa sözlə desək, bankın xüsusi kapitalı onun nizamnamə kapitalından ibarətdir. Lakin bununla yanaşı, hər bir kommersiya banklarının xüsusi kapitalı ilə yanaşı ehtiyat vəsaitlərinin toplandığı xüsusi fondları da olur.

Kommersiya bankları özlərinin passiv əməliyyatlarını bir neçə formada həyata keçirə bilir (Панова Г.С., 2018, с.37):

- Bankda mövcud olan qiymətli kağızların emissiya olunması vasitəsilə;
- Bankda yeni fondlar formalaşdırmaq, eləcə də bankın sahib olduğu fondları yeniləmək üçün bankın mənfəətindən xüsusi ayırmalar etməklə;
- Kommersiya banklarının öz borclarını ödəmək məqsədilə digər kommersiya banklarından kredit alması vasitəsilə.

Kommersiya banklarının xüsusi əhəmiyyətli əməliyyatlarından biri də depozit əməliyyatlarıdır. Depozitlər müxtəlif xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırıla bilər. Qoyulma müddətinə görə, eləcə də qoyulma valyutasına görə, hansı şərtlərlə qoyulub, hansı şərtlərlə geri ödənməsi xüsusiyyətlərinə görə depozitlər mühim əhəmiyyətə malikdirlər. Depozit əməliyyatlarının subyektləri və obyektleri olur. Belə ki, banklar depozit əməliyyatlarının subyektini qismində çıxış edirsə, pul vəsaitləri kommersiya banklarının əsas obyektini rolunda çıxış edir. Depozitlərin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsini əyani göstərmək üçün sistemli yanaşma metodu əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı cədvələ baxaq.

Cədvəl 1: Depozit əməliyyatlarının təsnifatı

Subyektlərinə görə	Hüquqi şəxs Fiziki şəxs
Maliyyə vəsaitlərinin tiplərinə görə Müddətlərinə görə	Əmanət kitabçasındakı vəsait Depozit plastik kartlarındakı vəsait
Müddətlərinə görə	Müddətli Tələb olunanadək
Faiz dərəcəsinin təyininə görə	Təsbit olunan % dərəcəsi Üzən % dərəcəsi

Mənbə: Чечёткина Т. Коммерческие банки: проблемы, перспективы / Т.Чечёткина// Экономист. - 2012. - N 8. - С.92 məqaləsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi subyekt baxımından depozit əməliyyatları fiziki və hüquqi şəxs qismində çıxış edə bilər. Müddətinə görə isə depozitlər müddətli və tələb olunan müddətə geri götürmək xüsusiyyətinə malik olurlar. Müddətli formada qoyulan depozitlər digərləri ilə müqayisədə daha yüksək

rentabelliliyə malik olur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında müddətli depozitlər üzrə faiz dərəcələri 11-14% arasında dəyişir. Lakin tələb olunan müddətə qədər qoyulan depozitlərdə isə faiz dərəcələri daha az olur. Bunun da əsas səbəbi kimi maliyyə resurslarının gözlənilməyən anda bankın passiv əməliyyatına çevrilmə potensialı ilə əlaqələndirilir. Maliyyə vəsaitlərinin tiplərinə görə isə depozitlər əmanət kitabçalarındakı vəsaitlərə və plastik kartlardakı vəsaitlərə bölünürlər. Faiz dərəcələrinə görə isə depozitlər təsbit olunan faiz dərəcəsi ilə qoyulan depozitlərə və üzən dərəcə üzrə qoyulan depozitlərə bölünür.

Bankın passiv əməliyyatları pul vəsaitlərinin bankdan çıxmasını təmin etsə də gəlir gətirmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarını iki əsas qrupda təsnifləşdirmək olar (Шаламов Г.А., 2014, с.102):

- Kommersiya banklarının likvidlik səviyyəsini normada saxlamaq məqsədilə həyata keçirilən əməliyyatlar;
- Kommersiya banklarının gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri kredit əməliyyatları.

Kommersiya banklarında həyata keçirilən kassa əməliyyatları nağd pul üzərində qurulan əməliyyatlardır. Başqa sözlə desək kassa əməliyyatları nağd pulların hərəkətini təmin edən əməliyyatlardan hesab olunur.

Kommersiya bankları bəzi hallarda investisiya əməliyyatları da həyata keçirə bilər. İnvestisiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsində əsas məqsəd kommersiya banklarının iqtisadiyyatın hansısa bir sahəsinə yatırım etməklə öz mənfəətini daha da artırmaqdır. İnvestisiya əməliyyatları da bankdan pulların çıxmasını təmin etdiyi üçün passiv əməliyyatlara aid edilə bilər. Lakin əsas məqsəd qeyd etdiyimiz kimi daha yüksək mənfəətin əldə olunmasını təmin etməkdir.

Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri digər bir əməliyyat növü isə trass əməliyyatlar hesab olunur. Trast əməliyyatları dedikdə, əmlak sahibinin öz əmlakını idarə etmək məqsədilə başqa bir şəxsə verməsi başa düşülür. Trast əməliyyatlarında əmlak növü kimi daşınmaz əmlakla yanaşı, eyni zamanda da qiymətli kağızlar və pullar çıxış edir. Trast əməliyyatlarının iştirakçıları qismində isə trastı təsis edən, benefisiar və əmlakı güvənlə idarə edən şəxslər çıxış edir.

2020-ci ilin başlanğıcında koronavirus (COVID-19) infeksiyasının yayılması fərqli ölkələrdə sağlamlıq riskini artırdı, dünyanın siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərlə nəticələndi və iqtisadiyyatın bütün sahələrini təsir göstərdi. Turizm sektorundakı ağır vəziyyət, dünyada ucuzlaşan neft qiymətləri, istehsalın və istehlakın azalması iqtisadiyyata bütünlükdə fərqli bir vəziyyət yaradıb. Şübhəsiz ki, bu amillər iqtisadiyyatın öndə gedən həlqəsi sayılan bank sektorunu təsirsiz ötürməz.

Bildiyiniz kimi, "domino effekti"nin iqtisadiyyatda olması bir sahədəki problemi digər sahələrə təsir göstərməyə məcbur edir. Bu səbəbdən bir karantin rejiminin tətbiqi, müxtəlif iqtisadi subyektlərdə işsizlik kimi sosial problemlərin ortaya çıxması ilə əlaqədar banklardan alınan kreditlərin qaytarılmasını təhdid etdi. Bu vəziyyətdə kifayət qədər maliyyə dayanıqlığı olmayan bankların gözlənilməz xərclərlə çətinliklərlə üzləşdikləri açıqdır (Афанасьева В.Н., 2018, s.107).

Vəziyyətə iqtisadi baxımdan baxsanız və ölkədə atılan addımları təhlil etsəniz, işin əhatə dairəsinin çox geniş olduğunu görə bilərsiniz. Əvvəlcə neftin ucuzlaşması fonunda manata təzyiq gücləndi və əhalinin bir hissəsi dərhal vəsaitlərini xarici valyutaya çevirməyə başladı. Lakin peşəkar şəkildə təşkil edilmiş mexanizmlər - bankların valyuta tələbinə vaxtında cavab vermək, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq - müəyyən şəxslərin manatın məzənnəsi ilə bağlı həyəcanını dayandırdı. Fikrimizcə, əldə ediləcək nəticələrin ən əhəmiyyətlisi bu idi. Hazırda iqtisadiyyatın sabitliyini qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görülür. Məntiqi metodlarından biri olan induksiya metodunun əsasında koronavirus infeksiyasının bank sektoru üçün mümkün mənfi nəticələrini nəzərdən keçirək:

1. Karantin rejimi səbəbindən bir çox iş yerlərində, xüsusilə turizm sektorunda, bir çox xidmət və ticarət sahələrində fəaliyyətlərin dayandırılması bu sahibkarların işində müəyyən çətinliklər yaradacaqdır. Sahibkarın mürəkkəbliyi bank sektorunda kreditlərin qaytarılmasında bəzi gecikmələrə səbəb ola bilər ki, bu da daimi olmasa da, bankların kredit portfelindəki vaxtı keçmiş ödəmələrin həcmi artırmağa bilər. İnanırıq ki, banklar həssas zamanlarında sahibkarlarla ikitərəfli müzakirələr aparmalı və mümkün olan qarşılıqlı güzəştlərə getməlidirlər.

2. Ölkə daxilində dünya daxilində istehsal və istehlakdakı azalma, müəyyən dərəcədə bankların əməliyyat gəlirlərinə təsir göstərə biləcək maliyyə əməliyyatlarının sayının azalmasına səbəb ola bilər.
3. Bəzi sektorlarda, bankların gərgin iş yükü götürməyə hazırlaşdıqları boş vaxtlar, bank sektorundakı bir işçiyə düşən iş yükünü aşağı sala bilər və bu da öz növbəsində işçi başına verimliliyi azalda bilər və əməliyyatların xərclərini artırma bilər.
4. İqtisadi və psixoloji səbəblərdən sahibkarların yeni müəssisələrə investisiya qoyuluşunu gecikdirməsi kimi hallar kredit portfelinin genişləndirilməsi imkanlarını azalda bilər.

İnanırıq ki, bu dövrdə banklar öz sosial məsuliyyətlərini üzərinə götürməli, ilk növbədə cəmiyyətin sağlamlığı barədə düşünməli və xidmətlərini karantin rejiminin tələblərinə uyğun təşkil etməlidirlər. Sahibkarlarla və ictimaiyyətlə müəyyən güzəştlər daxil ola biləcək müəyyən kompromislərə gəlinməlidir. Uzaqdan xidmət təşviq edilməli və insanlar uzaq bank işinə üstünlük verməlidirlər. Bu gün ölkənin demək olar ki, bütün bankları məsafədən xidmət göstərmək imkanına malikdir. Bankları yalnız böyük həcmli nağd əməliyyatlarla əlaqəli olan xüsusi hallarda ziyarət etməlisiniz. Ölkədə elektron xidmətlərin - dövlət ödənişləri portalı, elektron hökumət portalı, elektron imza, ASAN imza, ödəmə terminalları və bənzər infrastruktur elementlərinin vaxtında inkişafı bank sektorunu ciddi çətinliklərdən qurtardı. Gələcəkdə xarici ticarət müqavilələrinin mərkəzləşdirilmiş bir reyestrinin yaradılması, imzalanmış bütün müqavilələrin bu reyestrə daxil edilməsi bank sektorunda beynəlxalq köçürmələrin daha səmərəli təşkilinə, nəzarət mexanizmlərinin daha da sadələşdirilməsinə səbəb ola bilər.

Koronavirus infeksiyasının yaratdığı digər iqtisadi və texnoloji şərtləri təsvir etsək, aşağıdakı mənzərəni görürük (“World Economic Outlook: The Great Lockdown” April 2020):

1. Son vaxtlara qədər ölkənin bank sektorunda məsafədən xidmətlərin geniş əhatə olunması bankın əlavə bir fürsəti və üstünlüyü sayılırdı, lakin bundan sonra bu fürsət müştərinin bank seçməsi və xidmət alması üçün ilkin şərt olacaqdır.
2. Karantin müddəti uzun sürməsə də, uzaqdan xidmət istər-istəməz daha geniş

yayılacaq, çünki müəyyən bir müddət belə bir xidmətə alışıq bir müştəri banka getmək istəməyəcək və əldə edə biləcək olduqları yerdən bütün xidmətlər. Bu da öz növbəsində bankların məsafədən xidmətlər sahəsində inkişafına təkan verəcəkdir.

2. Rəqəmsallaşma meyilləri güclənəcək və zaman keçdikcə əməliyyat xərcləri azalacaq və müştərilərə daha sərfəli komissiya qazanmağa imkan verəcəkdir.

2. Banklar işçiləri üçün uzaqdan işləmək üçün şərait yaradacaqlar, çünki karantin dövründə bunu bir dəfə sınaqdan keçirdilər, bir növ uzaq iş adı hala çevriləcək və koronavirus sonrası dövrdə uzaq iş yerlərinin tədarükü artacaqdır.

Banklarla problemi aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 24.04.2020-ci il tarixli 16 / 1-1 nömrəli qərarı ilə “Kredit Təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi Qaydaları”nı müəyyən etmişdir.

Bu Qayda “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 aprel 2020-ci il tarixli 135s nömrəli Sərəncamı” ilə təsdiq edilmişdir. Sərəncamın 10.2-ci bəndinin icrası üçün Tədbirlər Planının III hissəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq koronavirus. Pandemiyanın bank sahəsindəki potensial mənfi təsirini azaltmaq üçün "Sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirlərin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər haqqında" “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 sayılı Fərmanı” hazırlanmışdır “(Koronavirus (COVID – 19) pandemiyası şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi Qaydası)”.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti tərəfindən qəbul edilən bu Qaydalar, “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 N⁰-li Sərəncamı”nın 3.1.1-ci yarımbəndində göstərilən meyarlarla müəyyən edilir “(Koronavirus (COVID – 19) pandemiyası şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi Qaydası)”.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən hazırlanan Dünya İqtisadi Görünüşünün iyun sayında, COVID-19 pandemiyasının bu ilin birinci yarısında gözlənilməyindən daha çox mənfi təsir göstərdiyini və bərpa prosesinin bu dövrdən daha çox mərhələ olacağını qeyd etdi. Həm 2020, həm də 2021-ci il üçün vacib iqtisadi parametrlərin proqnozları azaldıldı. Bununla birlikdə, ticarətin nisbi müvəffəqiyyəti, iqtisadiyyatların tədricən canlanması və tələbin nisbi yaxşılaşması

nəzərə alınaraq, xəstəliyin müalicəsi tez-tez müvəffəq olduğu, aşılama araşdırmaları artdığı və qlobal səviyyədə olduğu üçün 2020 ssenariləri zamanla yaxşılaşmaq üçün düzəldilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: BVF proqnozları, %

Ölkə/Region	Fakt	Proqnozlar					
	2019	2020-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər			2021-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər		
		Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı	Oktyabr buraxılışı	Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı	Oktyabr buraxılışı
İqtisadi artım							
Dünya	2,8	-3,0	-4,9	-4,4	5,8	5,4	5,2
İEO	1,7	-6,1	-8,0	-5,8	4,5	4,8	3,9
ABŞ	2,2	-5,9	-8,0	-4,3	4,7	4,5	3,1
Avrozona	1,3	-7,5	-10,2	-8,3	4,7	6,0	5,2
Yaponiya	0,7	-5,2	-5,8	-5,3	3,0	2,4	2,3
Birləşmiş Krallıq	1,5	-6,5	-10,2	-9,8	4,0	6,3	5,9
Kanada	1,7	-6,2	-8,4	-7,1	4,2	4,9	5,2
İEOÖ	3,7	-1,0	-3,0	-3,3	6,6	5,9	6,0
Çin	6,1	1,2	1,0	1,9	9,2	8,2	8,2
Rusiya	1,3	-5,5	-6,6	-4,1	3,5	4,1	2,8
Türkiyə	0,9	-5,0	-	-5,0	5,0	-	5,0
İran	-6,5	-6,0	-	-5,0	3,1	-	3,2
Azərbaycan	2,2	-2,2	-	-4,0	0,7	-	2,0
Ticarətin artım tempi (mal və xidmətlər)							
Dünya	1,0	-11,0	-11,9	-10,4	8,4	8,0	8,3
Xammal qiymətlərinin artım tempi							
Neft	-10,2	-42	-41,1	-32,1	6,3	3,8	12
İnflyasiya							
İEO	1,4	0,5	0,3	0,8	1,5	1,1	1,6
İEOÖ	5,1	4,6	4,4	5,0	4,5	4,5	4,7

Mənbə: BVF - “World Economic Outlook: The Great Lockdown” 2020, “World Economic Outlook Update: A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery” 2020, “World Economic Outlook: A Long and Difficult Ascent” 2020

Dünya Bankının (DB) Qlobal İqtisadi Görünüşünün iyun buraxılışında məlum pandemiyanın yaratdığı böhranın, qlobal sağlamlıq böhranı da daxil olmaqla, digərlərindən fərqli olaraq, II Dünya Müharibəsindən bəri ən dərin böhran olacağı təhlil edilmişdir. Bu səbəbdən təşkilat yanvar ayında proqnozlarına yenidən baxdıqda 2020-ci il üçün proqnozlarda yüngülləşdirici dəyişikliklər edildi (Cədvəl 3).

Analiz metodun əsasında cədvəldən aydın olunur ki, növbəti il üzrə

proqnozlar müsbət dinamikaya malikdir ki, bu da DB ekspertlərinin fikrinə əsasən və fiskal və monetar sektorlardan olan misilsiz dəstək hesabına mümkün olacaqdır.

Cədvəl 3: DB proqnozları, %

Ölkələr\Regionlar	Fakt	Proqnoz			
	2019	2020-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər		2021-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər	
		Yanvar buraxılışı	İyun buraxılışı	Yanvar buraxılışı	İyun buraxılışı
İqtisadi artım					
<i>Dünya</i>	2,8	2,5	-5,2	2,6	4,2
İEO	1,7	1,4	-7,0	1,5	3,9
ABŞ	2,2	1,8	-6,1	1,7	4,0
Avrozona	1,3	1,0	-9,1	1,3	4,5
Yaponiya	0,7	0,7	-6,1	0,6	2,5
İEOÖ	3,7	4,1	-2,5	4,3	4,6
Çin	6,1	5,9	1,0	5,8	6,9
Rusiya	1,3	1,6	-6,0	1,8	2,7
Türkiyə	0,9	3,0	-3,8	4,0	5,0
İran	-6,5	0,0	-5,3	1,0	2,1
Azərbaycan	2,2	2,3	-2,6	2,1	2,2
Ticarətin artım tempi (mal və xidmətlər)					
<i>Dünya</i>	1,0	1,9	-13,4	2,5	5,3
Xammal qiymətlərinin artım tempi					
Neft*	-10,2	-5,4	-47,9	1,9	18,8

Mənbə: DB, “Global Economic Prospects”, 2020, January 2020

Gərginlik və sosial narahatlığa səbəb olan COVID-19 pandemiyasının növbəti dalğasının ehtimalı, habelə Çin və ABŞ arasında ticarət gərginliyinin artması ehtimalı əsas risk faktorlarıdır (Cədvəl 4).

Cədvələ görə, proqnozlar pandemiyanın uzadılması və müvafiq olaraq genişləndirilmiş karantin və ya təcrid rejiminin, habelə 2021-ci ildəki müsbət dinamikanın nəzərə alınması ilə daha pessimist baxımdan hazırlanır. Bu, əsasən aşağı baza ili ilə əlaqədardır. 2020-ci ilə nisbətən artacağı proqnozlaşdırılan effekt, enişlə müşayiət olunur.

Bu il qlobal pandemiya dünyadakı dövlət borcu və maliyyə tarazlığı ilə əlaqədar vəziyyəti daha da pisləşdirdi və BVF bu vəziyyətin, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrdə gələn il daha da pisləşəcəyini proqnozlaşdırdı.

Cədvəl 4: AİB proqnozları, %

Ölkələr\Regionlar	Fakt	Proqnoz			
	2019	2020-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər		2021-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər	
		Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı	Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı
İqtisadi artım					
İEÖ	1,7	-0,3	-5,8	1,8	4,1
ABŞ	2,3	0,4	-5,3	2,1	3,8
Avrozona	1,3	-1,0	-7,0	1,6	5,5
Yaponiya	0,7	-1,5	-5,0	0,9	2,0
Çin	6,1	2,3	1,8	7,3	7,4
Qazaxıstan	4,5	1,8	-1,2	3,6	3,4
Gürcüstan	5,1	0,0	-5,0	4,5	5,0
Qırğızıstan	4,5	4,0	-5,0	4,5	4,0
Özbəkistan	5,6	4,7	1,5	5,8	6,5
Tacikistan	7,5	5,5	-3,6	5,0	7,0
Türkmənistan	6,3	6,0	3,2	5,8	5,8
Azərbaycan	2,2	0,5	-0,1	1,5	1,2

Mənbə: AİB, “Asian Development Outlook”, 2020, “Asian Development Outlook Supplement”, June 2020.

2020-ci il üçün şərtlər bir çox ölkələri dövlət büdcələrini yenidən strukturlaşdırmağa məcbur edib. Koronavirus pandemiyası dünyanı dövlət xərclərini nəzərdən keçirməyə vadar edib. Pandemiya kontekstində Avropa İttifaqı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun hazırladığı təklifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Vergilərə dair əsas addımlar arasında səhiyyə sektoru, kiçik və orta müəssisələr üçün vergi güzəştləri və vergi tətlinin bir növü;
- Büdcə xərclərinin əsas mərhələləri arasında iqtisadiyyata, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrə borc vermək, subsidiyalar, özəl sektorda əmək haqqı kompensasiyaları, dövlət subsidiyaları və səhiyyə sektoruna maliyyə dəstəyi daxildir.
- Fiskal intizamın dayandırılması - həm borc davamlılığı, həm də təbii qaynaqlardan asılılıq ilə təyin olunan maliyyə qurumlarının (büdcə kəsiri 3,0% və ümumilikdə maliyyə qaydası daxil olmaqla) “müvəqqəti dayandırılması”.

Cədvəl 5: Pandemiya əleyhinə görülən işlərin institusional və maliyyə mənbəyi

Tədbirin maliyyə və institusional mənbəyi	Ölkələr
Cari "2020-ci il üzrə dövlət büdcəsi haqqında Qanuna" əlavə və dəyişikliklər edilməklə	Argentina, Braziliya, Meksika, Əfqanıstan, Albaniya, Əlcəzair, Banqladeş, Butan, Myanma, Kolumbiya, Burkino-Faso, Kapo-Verde, Honduras, Yamayka, Papua Yeni Qvineya, Niger, Nigeriya, Malta, Bolqarıstan, Estoniya, Latviya, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tailand, Yeni Zelandiya, Gürcüstan, Bəhreyn, İraq, Oman
Parlament vasitəsilə təsdiqlənən	Kıpr, İsrail, Türkiyə
Avropa Birliyinin kreditləşmə mexanizmlərindən yararlanmaq üçün müraciət edən ölkələr	Xorvatiya, Litva
BVF, AİB və Dünya Bankından kredit almaq üçün müraciət edən ölkələr	Tacikistan
Fiskal intizam normasının fors-major halda dayandırılması (büdcə kəsiri ilə bağlı norma)	Avropa Komissiyasının qərarı ilə Avropa Birliyi tərəfindən 19 ölkədə

Mənbə: BVF-nun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu vəziyyətdə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Avropa Komissiyası, Avropa Birliyində büdcə açığının intizam qaydasını tətbiq etməyi vəd edən avro bölgəsinə üzv ölkələrdə büdcə açığı nisbətinin tətbiqini dayandırdı. Eyni zamanda, bu ölkələr qanunvericiliklərində ümumavropa maliyyə intizamının dayandırılması prinsipini təsbit etdilər. Fransa, İtaliya və Portuqaliya kimi bir sıra ölkələrdə bu qanun avtomatik olaraq baş verdi, çünki ölkə qanunvericiliyi Avropa standartlarına uyğunlaşdırıldı.

Bəzi digər ölkələrdə bu qurumun fəaliyyəti parlamentin qərarı ilə dayandırıldı, çünki bu normanın işləməsi ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş xüsusi şərtlər çərçivəsində mümkündür. Buna bir nümunə Almaniya Federativ Respublikasıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KORONAVİRUS PANDEMİYƏ ŞƏRAİTİNDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ ONA DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanın kommersion banklarının inkışafına koronavirus pandemiyasının təsiri

Koronavirusun yayıldığı şəraitdə iqtisadiyyatın inkışafında kommersion banklarının rolu artır. Kommersion banklarının dayanıqlığı ölkə iqtisadiyyatının inkışafında böyük rol oynayır.

Kommersion banklarının dayanıqlığı bankın mövcud iqtisadi mühitdə tarazlıq vəziyyətinə nail olmaq və bank qarşısında qoyulmuş strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olmaq məqsədi ilə bu vəziyyəti uzun müddət ərzində saxlamaq bacarığıdır.

Bank sisteminin dayanıqlılığı onunla xarakterizə olunur ki, bank sisteminin dayanıqlılıq dərəcəsi milli iqtisadiyyatın vəziyyətini, cəmiyyətdə sosial sahəni, siyasi sahəni, beynəlxalq qarşılıqlı münasibətlər sahəsini və ölkənin digər aspektlərini müəyyən edir.

Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün görülən tədbirlər koronavirusun yerli bank sistemə mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsinə yönəlib.

Kommersion banklarının dayanıqlığı təkcə kredit təşkilatlarının deyil, digər iqtisadi subyektlərin də fəaliyyətini müəyyən edir. Kommersion banklarının dayanıqlığı bütövlükdə iqtisadiyyatın davamlı inkışafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Azərbaycanın bank sisteminin bərpası və inkışafı kommersion banklarının fəaliyyətinə nəzarət, proqnozlaşdırma və qiymətləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi ilə bağlıdır.

Koronavirusun yayıldığı şəraitdə Azərbaycanın bank sistemi yeni şəraitə adaptasiya vəziyyətindədir. İqtisadiyyatın inkışafının müasir mərhələsində Azərbaycanın bank sistemini qeyri-sabit vəziyyətdən nisbi sabitliyə keçid kimi səciyyələndirmək olar. Bankların təsvir olunan vəziyyəti, həmçinin ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların zəruri dərəcədə genişləndirilməsi problemləri

əhəmiyyətli dərəcədə üzə çıxarır və onları milli iqtisadiyyatın ən aktual nəzəri və praktiki problemlərinə çevirir. Kommersiya banklarının davamlılığı yalnız onların yaşaması üçün müasir siyasətin atributu deyil, həm də kredit təşkilatlarının inkişaf strategiyasıdır (Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Вейсов Е.Н., 2020: с 775-783).

Bank sisteminin beynəlxalq uçot standartlarına keçməsi şəraitində əsas vəzifə bankın kommersiya banklarının dayanıqlılığına müxtəlif amillərin təsirini əks etdirən göstəricilərlə təmin edilməsidir.

Son zamanlar bütün dünyada koronavirusun yayılması ilə əlaqədar qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət müşahidə olunur. Bütün dünyada iqtisadi artım templəri aşağı düşüb, iqtisadi və maliyyə böhranı müşahidə olunur. Bu proses dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərir. Bu vəziyyət iqtisadiyyatın bir çox sahələrinə, o cümlədən bank sistemində də təsirini əks etdirdi.

Azərbaycan Respublikasının kommersiya banklarında ştatların ixtisarı və ya əmək haqqının azalması müşahidə olunmayıb. Lakin iqtisadiyyatın bütün sahələri kimi, bank sektoru da çətin şəraitdə işləməli və müştərilərin dəstəklənməsi üçün müəyyən addımlar atmalıdır. Məlum olduğu kimi, koronavirusun yayıldığı dövrdə Azərbaycanda insanların kütləvi toplaşdığı yerlərə baş çəkilməsinin minimuma endirilməsi üçün bütün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda bank filialları bütün təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməklə müştərilərə tam xidmət göstərməyə davam edir. Kommersiya bankları müştərilərin bu dövrdə əməliyyatlarını asanlaşdırmaq və onların ehtiyaclarını ödəmək üçün əllərindən gələni edirlər. Onlar müştərilərə dəstək, sahibkarlara endirimlər və güzəştlər verilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Müştərilərin banka fiziki müraciətlərinin sayının azaldılması üçün bütün tədbirlər görülüb. İlk dəfə olaraq pensiya kartı alan 65 yaşdan yuxarı olan müştərilərə kommersiya bankları kartları yaşayış ünvanına çatdırırlar. Bundan başqa, yuxarıda göstərilən yaş kateqoriyalı müştərilərin qüvvədə olma müddəti bitmiş pensiya kartları növbəti 3 ay müddətinə uzadılıb (Mamedov Z.F., Aliyev S., Jafarova N., 2020: pp. 584-591).

19 Mart 2020-ci il tarixindən Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının milli

iqtisadiyyata mənfi təsirinin azaldılması üçün müvafiq təkliflərin hazırlanması, makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq məsələləri, həmçinin sahibkarlıq subyektlərinə xüsusi proqram yaradılmışdır. Proqramın icrası üçün dövlət büdcəsindən 2,5 milyard manat vəsait ayrılmışdır. MDB ölkələri içərisində heç bir ölkədə dövlət büdcəsindən bu qədər böyük həcmdə maliyyə yardımı ayrılmamışdır. Bundan başqa, dövlət pandemiya əziyyəti çəkən sahə işçilərinin əmək haqqının bir hissəsini ödəyib. 292 mindən artıq vergi ödəyicisi maliyyə yardımı alıb. İşsizlik müavinəti, sosial yardım və s.kimi sosial paketlərə dövlət tərəfindən vəsait ayrılmışdır. Görülən tədbirlər sübut edir ki, dövlət hadisələri hərtərəfli təhlil edir, mümkün mənfi prosesləri proqnozlaşdırır və onların aradan qaldırılması üçün lazımı qərarlar qəbul edir.

Hökumət bank sisteminin dayanıqlılığının qorunması və iqtisadi artımın bərpası üzrə gələcək addımlara münasibətdə çevikliyi saxlamağa çalışır.

Koronavirusun yayılması şəraitində kommertiya banklarının dayanıqlılığı üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Bu gün koronavirusun Azərbaycanın kommertiya banklarında yayılması ilə əlaqədar borcalanların kreditləri ödəmək qabiliyyəti pisləşib. Kommertiya banklarında təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada işgüzar fəallığın azalması müşahidə olunur. Həmçinin, korporativ borcalanlar tərəfindən kreditlərə tələbatın aşağı olması, problemlı kreditlərin həcmının artması, bankların gəlirliliyinin azalması, maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyi müşahidə olunur. Koronavirus infeksiyasının yayılması davam edərsə, bu neqativ amillərin kommertiya banklarının dayanıqlılığına təsiri daha qabarıq ola bilər (<https://bakuresearchinstitute.-org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

Koronavirus infeksiyasının yayılması fonunda Azərbaycan Respublikasının kommertiya bankları aşağıdakı problemlərlə üzləşirlər:

- 1) banklar öz resurslarını effektiv şəkildə yerləşdirə bilmirlər;
- 2) aşağı əməliyyat səmərəliliyi var, gəlirlər ardıcıl olaraq xərcləri ödəyə bilmir;
- 3) banklar müştərilərə kütləvi şəkildə xidmət göstərə bilmirlər;
- 4) əmanətçilər öz vəsaitlərini bankların hesablarından çıxarırlar ki, bu da defolta səbəb ola biləcək likvidlik çatışmazlığına gətirib çıxarır;

- 5) uzunmüddətli dövr üçün vəsaitlərini yatıran müştərilərin olmaması;
- 6) kommersion banklarının aşağı kapitallaşdırılması onlara uzunmüddətli dövr üçün əhaliyə iri kreditlər verməyə imkan vermir;
- 7) ölkədə bir çox müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti olmayan və müddəti başa çatdıqdan sonra götürdüyü krediti qaytara bilməyən iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsi problemi.

Azərbaycanın bank sisteminin aşağı kapitallaşdırılması hazırda aktual problemlərdən biridir. Kapitallaşmanın artması Azərbaycanda iqtisadi artıma effektiv təsir göstərə bilən, ölkənin potensialını, Azərbaycanın dünya birliyində mövqeyini gücləndirə bilən iri bankların inkişafına təsir göstərir (Набиев С., 2019: с.56-61).

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında kommersion banklarının rolunu artırmaq üçün bankların kapitalını artırmaq lazımdır. Bunun üçün kommersion banklarının öz kapitalının artırılması üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. Azərbaycanda bankların kapitalının artırılmasının əsas mənbəyi kredit təşkilatlarının mənfəətidir. Dünyanın bir çox böyük bankları məhz mənfəət toplamaqla nəhəng kapital formalaşdırıblar. Amma hazırda Azərbaycan kommersion banklarının rentabelliyyətinin aşağı düşdüyü şəraitdə mənfəətin yığılması yolu ilə kapitalın artırılması kifayət qədər uzun prosesdir. Bank sisteminin kapitallaşması istiqamətində bank ictimaiyyətinin məqsədyönlü fəaliyyəti, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının dəstəyi lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas səylər bütün kommersion banklarının öz vəsaitlərinin artırılmasına və təbii ki, kreditləşmənin həcmnin artırılmasına yönəldilməlidir. Bunun üçün bütün ölkə ərazisində kapitalın ölkədə böyük fayda ilə işləməsinə imkan verən hüquqi mühit yaratmaq lazımdır. Buna vergi güzəştləri, investorların hüquqi müdafiəsi və büdcə şəffaflığı, iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi şərtlərinin bərabərləşdirilməsi kömək edə bilər (Mamedov Z.F., Qasimov A., 2020: pp. 59-66).

Kommersion bankının kapital səviyyəsinin yüksəldilməsinin vacib metodlarından biri də subordinasiyalı kreditləşmədir. Bu kapital növü Azərbaycan

təcrübəsində kifayət qədər inkişaf etməmişdir (https://raexpert.ru/researches-banks/bank_sector_1_h2020/).

Azərbaycanda subordinasional krediti inkişaf etdirmək üçün dövlətin (məsələn, Mərkəzi Bank və ya xüsusi bank vasitəsilə) iri banklara subordinasional kredit verməsi zəruridir. Bu kreditlə kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı artacaq, əlavə vəsaitlər yaranacaq, bank sisteminin ümumi kapitallaşma səviyyəsi yüksələcək və nəticədə Azərbaycanın bank sistemi xarici investorlar qarşısında etibarlılıq reputasiyasını bərpa edə biləcək. Subordinasional kreditləri iqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli kreditləşdirilməsi üzrə öhdəliklər götürən banklar tərəfindən əldə edilə bilər. Həmçinin, kommersiya banklarının kapitallaşmasının artırılması bankların birləşməsi və birləşdirilməsi vasitəsilə nizamnamə kapitalının artırılmasına kömək edə bilər.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bəzi kommersiya bankları qarşısında bank sisteminin sabitləşməsinə, kiçik və qeyri-səmərəli kredit təşkilatlarının resurslarının daha iri və dayanıqlı təşkilatlara birləşdirilməsinə gətirib çıxaracaq kapitalın birləşdirilməsi məsələsini aydın şəkildə qoyur.

Bankların kapitallaşmasını artırmaq üçün sərmayəçiləri bankların səhmdar kapitalına cəlb etmək lazımdır. Xarici kapital olan bankların rolunu gücləndirmək lazımdır, çünki xarici kapital yerli bazara yeni məhsul və xidmətlər, müasir texnologiya gətirir (<http://pubdocs.worldbank.org/en/912121588018942884/COVID-19-Outbreak-Implications-onCorporate-and-Individual-Insolvency.pdf>). Azərbaycanın bank sisteminə daha çox xarici investisiyanın cəlb edilməsi xarici investorların və kreditorların hüquqlarını tənzimləyən qanunvericilik aktlarının möhkəmləndirilməsi, xarici investisiyalar üçün vergi dərəcələrinin əlverişli şərtlərinin təmin edilməsi, yatırımların risklərinin azaldılması və s. vasitəsilə mümkündür.

Hazırda Azərbaycanın kommersiya bankları 2008-ci ildəki dünya maliyyə böhranına nisbətən daha möhkəmdir. Bu o deməkdir ki, bank sektorunun yaratdığı maliyyə sabitliyi üçün risklər əvvəlkindən xeyli aşağıdır.

Lakin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı banklarda vəziyyətin

dinamikasını çox diqqətlə izləməlidir. Bu dövrdə pul-kredit və maliyyə sahəsində sabitliyi qorumaq üçün fəvqəladə çətinliklər zamanı banklarla sıx əlaqədə işləmək lazımdır. Əsas məqsəd kommertiya banklarının dayanıqlığını və maliyyə sektorunda ümumi şəffaflığı qoruyub saxlamaqdan ibarət olmalıdır.

Kommertiya banklarının fəaliyyətinin gələcək inkişaf perspektivləri birbaşa ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlıdır.

2.2. Azərbaycanada koronavirus pandemiya şəraitində kommertiya banklarının inkişafının təhlili

Artıq 2 ildən çoxdur ki, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanada da koronavirus pandemiyası hökm sürür. Yaranmış reallıqla əlaqədar bir çox sahələr, o cümlədən bank sahəsi müştərilərin adi formada, təhlükəsiz və rahat şəraitdə xidmət etməsində çətinliklərlə üzləşiblər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması və müştəri xidmətində zəruri dəyişikliklərin təmin edilməsi banklar qarşısında yeni vəzifələr qoyur və əsasən bank işində yeni eraya keçid prosesini sürətləndirir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 2020-ci il 28 aprel tarixli qərarına görə "ATABank" ASC və "AmrahBank" ASC-nin bank fəaliyyəti üçün lisenziyaları ləğv edilmişdir. Daha sonra, 12 may 2020-ci il tarixində bu ləğvetmə 2 digər bank – "AGBank" ASC və "NBC Bank" ASC üçün də həyata keçirilmişdir.

Əvvəllər, 2016-cı ildə maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı 8 bankdan lisenziyanı geri götürüb və Azərbaycan Beynəlxalq Bankında maliyyə sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlər görüb. Hazırda Azərbaycanada 26 bank fəaliyyət göstərir.

Müvafiq yoxlama prosedurlarından sonra banklar pullarını almaq üçün müraciət etmiş əmanətçilərin ödənişlərini operativ şəkildə ödəyə bilmədikdə Mərkəzi Bank likvidlik çatışmazlığı səbəbindən bankların lisenziyalarının ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edib. Həmçinin onların fəaliyyətində kifayət qədər ehtiyatlarla əhatə olunmayan yüksək riskli kredit portfelinin olması və ya digər maliyyə çətinlikləri yaxud yanlış hesabatlar aşkar edilib. Yoxlamaların nəticələrinə əsasən, Tənzimləyici kredit təşkilatı qarşısında əlavə ehtiyatların yaradılması ilə

bağlı tələblər qoyur ki, bank onları böyük itkilərə məruz qalmadan, öz kapitalını minimum səviyyədən aşağı salmadan və əsas standartları pozmadan yerinə yetirə bilməz. Nəticədə lisenziya ləğv edilir. Hər bir bank İdarə Heyətinin sədrinin rəhbərlik etdiyi Şura tərəfindən idarə olunur. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, inzibatçıların, o cümlədən İdarə Heyətinin üzvlərinin vəzifəyə təyin edilməsi inzibatçıların attestasiyasından keçdikdən və Mərkəzi Bankdan müsbət rəy alındıqdan sonra həyata keçirilir. Lakin bank qanunvericiliyini dərindən bilmək o demək deyil ki, sədr və onun müavinləri qaydalara və qanunlara tam əməl edəcəklər. Bu fakt bağlanan bankların timsalında da aydın görünür.

Mərkəzi Bankın “Bank kapitalının hesablanması qaydaları və onun adekvatlığı”-na əsasən, bankın məcmu kapitalının minimum məbləği 50 milyon manat olmalıdır (“Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları”, 2020). Məcmu kapital bankın ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə, əmanətçilərin və potensial investorların bank sistemində etibarının artırılmasına səbəb ola biləcək mümkün itkilərin azaldılmasına xidmət edir. Aydındır ki, hər bir mövcud bankın məcmu kapitalı bu məbləğdən yuxarı və ya bərabər olmalıdır. Lakin təcrübədə bəzi banklar Mərkəzi Bankın tələblərinə riayət etməirlər, bunun nəticəsində Mərkəzi Bank tərəfindən vaxtaşırı yazılı xəbərdarlıqlara baxmayaraq, kapitalla qarşı normativ tələblər pozulur. Bu halda, məsuliyyət tamamilə fidusiar vəzifələrə görə tənzimləyicinin qanun və normativ tələblərini yerinə yetirməli olan bankın rəhbərinə düşür. Beləliklə, Mərkəzi Bank məcmu kapitalın adekvatlığını təmin etmək məqsədi ilə banklar tərəfindən hər ay təqdim olunan hesabat və məlumatlar əsasında bankların təhlilini aparır. Ona görə də müəssisənin verdiyi məlumatın təhrif olunub-olunmaması, yaxud həqiqətə uyğun olması heç də həmişə vaxtında aşkarlanmır. Hesabatda hər hansı çatışmazlıq aşkar edilərsə, bu zaman həm vəzifəli şəxslər, yəni bankın rəhbərliyi, həm də bank (hüquqi şəxs kimi) məsuliyyət daşıyır. Aşkar edilmiş nöqsanlarla əlaqədar yuxarıda sadalanan banklara qarşı qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görülür. Son bir neçə il ərzində bank bazarındakı iştirakçılarının sayı kifayət qədər sürətlə azalır. Kiçik kredit təşkilatları bazarının əhəmiyyətli bankların xeyrinə payının azalması müşahidə olunur. Bu tendensiyanın həm müsbət, həm də

mənfi tərəfləri var. Bu tendensiyanın mənfi tərəfi bank xidmətləri bazarında rəqabətin azalmasıdır. Müsbət effektlərə qalan bankların nisbi etibarlılığını aid etmək olar.

Pandemiya nəticəsində baş verən iqtisadi böhran bank sektorunda çoxdan yığılıb qalmış maliyyə problemlərini daha da dərinləşdirib. Bunun nəticəsi səmərəsiz idarə olunan bankların lisenziyalarının geri alınması oldu. Hazırda iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı məqsədilə istehlak kreditləşməsinin biznes layihələrinin kreditləşdirilməsi xeyrinə olan payını məhdudlaşdırmaq lazımdır. İstehlak kreditləri tələbatı stimullaşdırsa da, eyni zamanda milli valyutanın dayanıqlığına zərər vurur, çünki əksər hallarda xarici məhsul və xidmətlərin alınmasına xərclənir, bu da valyutanın sızmasına yol açır. Tələbat, idxal və inflyasiyanı qızışdıran istehlak kreditlərinin artımının məhvedici nəticələrinin aradan qaldırılması üçün maliyyə resurslarının istehsal sahəsinə, o cümlədən qida məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları, həmçinin idxal-əvəzləşdirmə məhsulları istehsalçılara yönəldilməsi mexanizminin işlənilməsi zəruridir.

Koronavirus pandemiyası və neftin qiymətinin aşağı düşməsi bütövlükdə dünya iqtisadi artımına və xüsusilə Azərbaycanın maliyyə sektoruna mənfi təsir göstərmişdir. Hökumət iqtisadi fəallığın pisləşməsi fonunda yaranmış vəziyyətin mənfi təsirini neytrallaşdırmaq üçün qabaqçılıq tədbirlər planını işləyib hazırlamışdır. Məlumdur ki, ölkə iqtisadiyyatının neft bazarında və global iqtisadiyyatda baş verən proseslərə qarşı kifayət qədər maliyyə immuniteti və təhlükəsizlik yastığı vardır. Azərbaycan hökuməti Prezident İlham Əliyevin “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”-na əsasən özəl biznes də daxil olmaqla, iqtisadiyyatın bütün zəif sektorlarına dövlət dəstəyinin göstərilməsi üzrə proqram hazırlamışdır (“Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, 2020).

Statistikaya görə, Kapital Bank bu gün Azərbaycanın aparıcı banklarından biridir. Hazırda Kapital Bank bankinq bazarında innovasiyaların tətbiqi üzrə liderlərdən biridir. Ötən müddət ərzində bankın filialların transformasiyası aparılmış, onlarda korporativ standartlara uyğun şərait yaradılmışdır. Müasir tələblərə və müştərilərin tələblərinə cavab verən, bank xidmətlərinin bütün növlərini operativ şəkildə təmin edə bilən tam universal personal formalaşdırılmışdır. Bütövlükdə yeni strateji plan kifayət qədər geniş və iddialı hədəfləri əhatə edir. Müştərilərin tələbatına uyğun olaraq onlayn bank xidmətlərinin göstərilməsinin miqyasının genişləndirilməsi, yeni məhsul və xidmətlərin inkişaf etdirilməsi və bütün bunların nəticəsi olaraq müştəri məmnuniyyətinin artırılması yeni strateji dövrdə prioritet istiqamətlərdir.

Kapital Bank daim müştəri məmnuniyyətinə və keyfiyyətli bank xidmətlərinin göstərilməsinə xüsusi diqqət yetirərək, bank sektorunda innovasiyaların tətbiqinə diqqət yetirmişdir. Pandemiyanın başladığı dövrdə Kapital Bank bazarda ilk olaraq onlayn nağd pul krediti almaq imkanı təqdim etdi. Kapital Bank həmçinin taksit kartı (BirKart) və debet kartları kimi qeyri-kredit məhsulları onlayn əldə etmək imkanı da təqdim edib. Hazırda istehlak kreditlərinin təxminən 25%-i onlayn kanallar vasitəsilə verilir. Vəsaitlər kreditin onlayn rəsmiləşdirilməsindən dərhal sonra borcalanın kartına köçürülür və bu pullar bankın istənilən bankomatında nağdlaşdırıla, həmçinin nağdsız hesablaşmalar və ya onlayn ödənişlər üçün istifadə oluna bilər. BirKart onlayn satıldıqda kartın limiti müştəri tərəfindən Birbank mobil tətbiqi vasitəsilə aktivləşdirilir və kart rəsmiləşdirildikdən dərhal sonra istifadə oluna bilər. Bank xidmətlərindən onlayn istifadə etmək üçün internetə çıxışı olan mobil telefonun və ya kompüterin olması kifayətdir. Müxtəlif onlayn kanallar vasitəsilə müştərilər kredit üçün müraciət edə bilərlər və bank işçiləri tərəfindən onlarla dərhal əlaqə saxlanılacaq. Bu, insanlara məhsulun mövcudluğu və xidmət səviyyələrinin artması kimi mühüm amilləri vurğulayaraq,

vaxtlarına qənaət edərək növbələrdən qaçmağa imkan verir (www.kapitalbank.az).

Hazırda ölkə üzrə 2 milyondan çox insan Birbank mobil tətbiqinin istifadəçisidir. BirBank-da mövcud onlayn xidmətlər daim yenilənir. Xidmətlərin daimi əlçatanlığını təmin etmək, eləcə də xidmət imkanlarının artırılması istiqamətində mütəmadi olaraq təkmilləşdirmə işləri aparılır. Təbii ki, əsas məqsəd müştərilərə daha çox məhsulun üstünlüklərindən istifadə etmək, xidmət prosesini maksimal dərəcədə sadələşdirmək və vaxt itkisini minimuma endirməkdir. Hal-hazırda əsas vəzifələrdən biri müştərilərin özləri tərəfindən BirBank vasitəsilə həm kredit, həm də qeyri-kredit məhsullarını (depozit əməliyyatları, cari hesabın açılması və s.) rahat əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsidir.

Yeniliklərdən biri BirBank mobil əlavəsi və başqa elektron kanallar vasitəsilə BirKart istifadəçilərinə kartın ani rəsmiləşdirilməsi funksiyasının yaradılmasıdır. Alınan BirKart ilə müştərilər on minlərlə BirKart partnyor şəbəkə mağazalarında NFC vasitəsilə alış-veriş haqqını dərhal ödəyə biləcəklər. Kartın özünü istənilən vaxt kuryer xidməti vasitəsilə kartın istədiyiniz ünvanə çatdırılması üçün ərizə təqdim etməklə əldə etmək olar(www.kapitalbank.az).

Son zamanlar mənzil ehtiyacını ödəmək üçün müştərilər arasında ipoteka kreditlərinə tələbat artıb. Son bir ildə bu tələbatın ödənilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Kapital Bank ipoteka kreditləşməsi imkanlarını genişləndirərək, 2019-cu illə müqayisədə kreditləşmənin həcmi 3 dəfə artıraraq 45 milyon manata çatdırıb. Ötən il Kapital Bank ölkədə ilk dəfə olaraq daxili imkanlardan istifadə etməklə regionlarda güzəştli şərtlərlə ipoteka kreditlərinin verilməsinə başlayıb. Əhalinin nisbətən həssas təbəqələrini əhatə edən və çox sərfəli şərtlərlə təklif edilən bu məhsul regionlarda mənzil bazarının aktivləşməsinə töhfə vermiş və vətəndaşlar arasında yüksək maraq doğurmuşdur. Son bir ildə 363 ailə bu ipotekadan istifadə edərək mənzil alıb. Digər ipoteka məhsulları üzrə 2020-ci ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq, o zaman kredit zəmanət və İpoteka fondunun xətti ilə, həmçinin MİDA-nın xətti ilə 28 milyon manat, daxili imkanlar hesabına isə 10 milyon manat məbləğində ipoteka krediti verilib.

Ötən illərdə olduğu kimi, bu il də bank İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu,

eləcə də MİDA-nın vəsaitləri hesabına kreditləşməni davam etdirir. 2020-ci ilin 3 ayı ərzində vətəndaşların mənzilə olan tələbatının ödənilməsinə 13 milyon manat vəsait yönəldilib. İpoteka kreditləşməsi sahəsində bankın qarşısına qoyulan əsas hədəflərdən biri də daxili ipoteka kreditləşməsinin həcmi 100 milyon manata çatdırmaqdır. Satışları artırmaq və bu məhsulu müştərilər üçün daha əlçatan etmək üçün onun şərtləri sadələşdirilib, xüsusən də maksimum müddət 10 ildən 20 ilədək artırılıb. Müddətin uzadılması müştərilərə daha aşağı aylıq ödəniş etməklə daha yüksək kredit almaq imkanı verir. Daxili ipotekadan rəsmi işi olan şəxslər, habelə bizneslə məşğul olan sahibkarlar yararlana bilər. Qeyd edək ki, hazırda daxili ipoteka krediti 30 000 manatdan 250 000 manata qədər verilir və dərəcəsi illik 10%-dən başlayır.

Kapital Bank ipoteka kreditləşdirilməsinə və müştərilərə operativ xidmət göstərilməsinə artan tələbatı ödəmək məqsədilə regionlarda 52, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1, Bakı şəhərində 6 və ümumilikdə ölkə üzrə 59 filialda müştərilərə xidmət etməklə ipoteka kreditlərinin verilməsi nöqtələrini artırmışdır. Gələcəkdə yarana biləcək əlavə tələbləri ödəmək üçün bu rəqəmin daha da artırılması planlaşdırılır. Bundan əlavə, müxtəlif onlayn kanallar vasitəsilə filiallarla yanaşı, müştərilərin ipoteka krediti üzrə müraciətlərinin operativ qəbulu, baxılması və cavablandırılması həyata keçirilir (www.kapitalbank.az).

Kapital Bank tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri ilə də əməkdaşlığı genişləndirməyi planlaşdırır. İstər mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlə, yəni çıxarışla, istərsə də mənzil satışı ilə məşğul olan tikinti şirkətləri Kapital Bankla əməkdaşlıq etmək imkanına malikdir. İnşaatçılar tərəfindən təklif olunan mənzillərin daha sürətli satışının əsas amillərindən biri kreditləşmədir. Belə ki, satılan mənzillərin bütöv dəyərinin tikinti şirkətinin daxili krediti sayəsində deyil, ipoteka krediti hesabına ödənilməsi onlara vəsait daxil olmasını təmin edir. Bu da öz növbəsində həmin şirkətlərə tikinti prosesini sürətləndirməyə və yeni investisiyalar üçün likvid fondlar yaratmaqla bizneslərini genişləndirməyə imkan verəcək. Kapital Bank-ın tikinti üzrə tərəfdaş şirkətlərindən mənzil almaq üçün ipoteka kreditinin məbləği 500 000 manata qədər artırıla bilər. Hazırda 30-dan çox

tikinti şirkəti ilə əməkdaşlıq müqaviləsi bağlanıb. Kapital Bank-ın ipoteka biznesini genişləndirməkdə marağı böyükdür. Kapital Bank inşaat şirkətləri ilə əməkdaşlıq sayəsində vətəndaşların mənzil tələbatlarının ödənilməsi üçün əlverişli təkliflər təqdim edəcək. Bununla belə, göstərilən xidmətlər tək-cə kredit məhsulları ilə məhdudlaşmır. Mikro bizneslərə həmçinin bank hesablarının açılması, vizit kartları, onlayn hesabların idarə edilməsi üçün mobil proqram, ekvayrinq, overdraft və s. kimi xidmətlər təklif olunacaq.

Cədvəl 6-da (Bax. əlavə 1) Kapital Bankın 2019, 2020 və 2021-ci illər üzrə maliyyə göstəricilərinin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi 2022-ci il yanvarın 1-nə Kapital Bankın aktivləri 6,7 milyard manat təşkil edib. Bankın kredit portfeli 2,7 milyard manata çatıb.

2022-ci il yanvarın 1-nə Kapital Bankda müştəri depozitlərinin ümumi məbləği 5,2 milyard manat təşkil edib. Məcmu kapitalı vergilərdən sonra 659 milyon manat, adi və imtiyazlı səhmləri isə 245 milyon manat təşkil edib.

2021-ci ilin sonuna müştərilərə verilən kreditlərin məbləği 2 652 560 milyon manat təşkil edib. Bu, 2020-ci illə müqayisədə (2 175 951 milyon manat) 18%, 2019-cu illə müqayisədə isə (1 821 222 milyon manat) 30% çoxdur.

Kapital Bank Moody's və Standard & Poor's beynəlxalq reyting agentliklərinin reytinglərinə malikdir. Bu reytinglər Azərbaycanın bank sektorunda ən yüksək reytinglər sırasındadır.

Kiçik və orta bizneslə fəal işləyən Azərbaycan kommertiya bankları karantindən ağır zərbə alan bu sektora dəstək olmağa çalışır. Bank kreditlərin restrukturizasiyası prosesinə yazın əvvəlindən başlayıb.

Martın ortalarında AccessBank müştərilərinə bütün mümkün restrukturizasiya variantlarını təklif edib və müəyyən məbləğə qədər bank onları çağrı mərkəzi vasitəsilə həyata keçirib. Tək-cə aprel ayında 6000-ə yaxın müştərinin ümumi məbləği 55 milyon manatdan çox olan kreditlər restrukturizasiya edilib. Çox güman ki, bu proses bundan sonra da davam edəcək, lakin Azərbaycanda karantin rejimi tədricən yumşaldıldığı üçün temp daha aşağı olacaq.

AccessBank orta və kiçik biznes portfelinin təqribən 50%-ni restrukturizasiya etməyi qərarlaşdırır. Bank hesab edir ki, müştərilərə işi yenidən başlamaq üçün müəyyən vaxt verilməlidir (www.banko.az).

Unibank da kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bank pandemiya və karantin səbəbindən zərər çəkən müştərilərin xərclərini azaltmaq üçün bank əməliyyatları üçün komissiyaları azaldıb. Pul köçürmələri, kredit prosedurları, ekvayrinqə qoşulma və bir sıra digər xidmətlərə görə komissiyalar ləğv edilib və ya endirimlər edilib.

Unibank kredit borclarının ödənilməsində problem yaşayan müştərilər üçün xüsusi plan hazırlayıb. Seqmentdən asılı olaraq güzəştlər tətbiq edilib, kiminsə 6 aya qədər ödənişdən azad edilməsi, kiminsə kreditinin müddəti uzadılıb, kiminsə ödəniş qrafiklərinə yenidən baxılıb.

Pandemiyanın başladığı gündən Unibank onlayn bankinq istifadəçilərinin sayı 20% artıb. Onlayn bankçılıq, video konfrans, onlayn köçürmələrin populyarlığı artır. Sahibkarlar tərəfindən biznes əməliyyatlarını distant şəkildə həyata keçirmək üçün internet bankçılığa qoşulmağa tələbat artıb.

Unibank müştərilərin onlayn xidmətlərə köçürülməsini əsas prioritet hesab edir və yaxın gələcəkdə əmək haqqı layihəsinə onlayn qoşulma, vizit kartların onlayn sifarişi və digər distant xidmətlərin işə salınmasını planlaşdırır (www.banko.az).

Yelo Bank qeyd edir ki, böhran Azərbaycanda bank biznesində rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni sürətləndirəcək və genişləndirəcək. Bəzi ölkələrdə fiziki filialları olmayan rəqəmsal banklar var. Ola bilər ki, tezliklə Azərbaycanda da belə bir fürsət yaransın.

Koronavirus pandemiyası ölkənin bank sektorunda rəqəmsal texnologiyaların inkişafına təkan verib. Uzun müddət müzakirə edilən bütün bu texnologiyalar bir anda tez tətbiq olunmağa başladı, çünki müştərilərə distant şəkildə xidmət göstərmək lazım idi.

Beləliklə, kommersiya banklarının fəaliyyəti ilə bağlı artıq mövcud olan və araşdırma zamanı əldə edilmiş məlumatlara əsaslanaraq, sektorun SWOT təhlilini

aparaq.

Cədvəl 7: Azərbaycanda kommərsiya banklarının mövcud vəziyyətini əks etdirən SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ol style="list-style-type: none">1. COVID-19 pandemiyası dövründə kommərsiya banklarının nisbi sabitliyi;2. Kommərsiya banklarında işçilərin ixtisarı yaxud maaşlarında azalma müşahidə olunmayıb;3. Bir çox funksiyaların təmassız, onlayn şəkildə yerinə yetirməyə imkanı;4. Bank sektorunda rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi.	<ol style="list-style-type: none">1. Bank sisteminin kapital mövqeyinin kövrək olması;2. Pandemiya səbəbindən borcalanların kreditləri ödəmək imkanları pisləşib;3. İşgüzar aktivliyin azalması;4. Kreditlərə aşağı tələbat;5. Bankların gəlirliliyinin azalması;6. Uzunmüddətli dövr üçün öz vəsaitlərini yatıran müştərilərin sayı az olması;7. Əmanətlərin sığortalanması sistemində aid qanunvericilikdə boşluqların olması.
İmkanlar	Təhlükələr
<ol style="list-style-type: none">1. İri banklara subordinasional kreditin verilməsi;2. Uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;3. Əmanətlərin tam sığortalanması;4. Bankların kapitallaşması istiqamətində qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarından dəstəyin olması;5. Kreditlər üzrə vergi dərəcələrinin azaldılması;6. Bank sistemində xarici investisiyaların cəlb edilməsi;7. Kommərsiya banklarının iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsi üçün şəraitin yaradılması;8. Distant bankçılığın imkanlarından istifadəsi.	<ol style="list-style-type: none">1. Neft qiymətlərində volatilliyin davam etməsi;2. Xarici təsirlər baxımından (fövqəladə hadisələr, pandemiya və s.) sektorun yüksək həssaslıq səviyyəsi;3. Bankların məruz qaldığı risklərin bütövlükdə maliyyə bazarlarında volatilliyə səbəb olması;4. Əmanətçilər öz vəsaitlərini bank hesablarından çıxarırlar ki, bu da likvidliyə gətirib çıxarır.

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (<https://www.cbar.az/page-190/capital-market>).

Rəqəmsal transformasiya pandemiyanın aradan qaldırılması kontekstində müasir maliyyə-bank sisteminin inkişafı üçün əsas tələblərdən biridir. İqtisadi inkişafın mərkəzində olan və təkə qlobal pandemiya dövründə deyil, həm də əvvəllər özünü iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində göstərən rəqəmsal transformasiya inkişaf strategiyasının prioritet istiqaməti kimi müəyyən edilib və bu məsələ strateji yol xəritəsində və dövlət proqramlarında öz əksini tapıb. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Milli İqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üçün Strateji Yol Xəritəsinin əsas istiqamətləri"-ni təsdiq edib və bu əsasda bir sıra strateji Yol Xəritələri qəbul edilib. Bu strateji sənədlərdən "Azərbaycan Respublikasında

maliyyə xidmətlərinin inkişafının Strateji Yol Xəritəsi" və "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafının Strateji Yol Xəritəsi"-ndə rəqəmsal transformasiya sahəsində prioritet hədəflər öz əksini tapmışdır (www.economy.gov.az). Bu Strateji Yol xəritələri əsasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı "Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə 2018-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"-nı işləyib hazırlamışdır. Strateji Yol Xəritəsi və Dövlət Proqramı rəqəmsal transformasiya sahəsində son dünya tendensiyalarını nəzərə alaraq əsas fəaliyyət istiqamətlərini və zəruri addımları müəyyən edir.

2.3. Azərbaycanda kommərasiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının dəyən zərərin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il martın 19-da iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və xarici şoklara davamlılığın artırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, tədbirlərin təmin edilməsi üçün 2020-ci il dövlət büdcəsindən 1 milyard manat (cari məzənnə ilə 588,2 milyon ABŞ dolları) ayrılıb.

Sərəncama əsasən, koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədilə İqtisadiyyat nazirinin rəhbərliyi ilə İşçi Qrupun yaradılması tapşırılıb. İşçi qrupuna tapşırılıb ki, 15 gün müddətində koronavirusdan zərər çəkmiş sahibkarların müəyyən edilməsi meyarlarını təsdiq etsin; koronavirusun qısa və ortamüddətli perspektivdə biznes mühitinə təsirini azaldacaq və iqtisadi artımı təmin edəcək tədbirlərlə bağlı təkliflər paketini hazırlayıb Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin; sahibkarlara dəyər biləcək zərərin məbləğini müəyyən etsin. Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) və kommərasiya bankları yeddigünlük iş həftəsinə keçmişdir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fonduna 500 000 manat (təxminən 300 000 ABŞ dolları) ianə verilməsinə qərar verib. Bundan əlavə, Azərbaycan Mərkəzi Bankı əmanətlərin məbləğindən, valyutasından və bankların maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq əmanətlərin tam sığortalanması müddətini 2020-ci il martın 4-dən

dekabrın 4-dək uzadıb (www.cbar.az).

İlk növbədə, 600 min aztəminatlı əhali qrupuna daxil olan 264,7 milyon dollar (450 milyon manat) birdəfəlik ödənişlər həyata keçirilmişdir. Bu ödənişlər əsasən banklar vasitəsilə həyata keçirilib ki, bu da qısa müddət ərzində Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının üzvü olan təşkilatlarla və müvafiq dövlət orqanları ilə birgə koordinasiya çərçivəsində bu prosesin texniki cəhətlərini və prosedurlarını müəyyən etməyə imkan verib. Banklar bu şəxsləri öz aralarında miqyasına və bölgələrinə görə paylayıblar. Pandemiya ilə bağlı məhdudiyyətlərə baxmayaraq, ödənişlər banklar vasitəsilə tam şəkildə həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, banklar öz vəsaitləri hesabına 600 min nəfər üçün ödəniş kartları istehsal ediblər. Pandemiyanın yaratdığı məhdudiyyətlərə baxmayaraq, ABA üzvləri maksimum müştəri məmnuniyyətinə nail olmaqla genişmiqyaslı hazırlıq, xaricdən sifariş və kartların əhaliyə paylanması işlərini mütəşəkkil şəkildə təşkil ediblər. Həmçinin, ilk dəfə tətbiq edilən məhdudiyyətlər dövründə bankomatın konkret banka məxsus olub-olmamasından asılı olmayaraq, əhalinin həssas qruplarına sosial müavinətlərin ödənilməsi üçün ödəniş kartlarından vəsait çıxarırlarkən banklar komissiya tutmayıblar.

Müvafiq tədbirlər paketi çərçivəsində pandemiya təsir görmüş sahələrdə çalışan 300 min müddətli işçiyə, habelə əlavə 300.000 mikro (fərdi) sahibkara əmək haqqının müəyyən hissəsini ödəmək üçün dövlət tərəfindən sahibkarlara maliyyə yardımını göstərilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bu vəsaitin sahibkarlara ödənilməsi də banklar vasitəsilə həyata keçirilib.

Bununla da, 2020-ci il ərzində sahibkarlara 210,6 milyon dollardan çox (358 milyon manatdan çox) maliyyə yardımını göstərilmişdir. Həmçinin sahibkarlıq subyektlərinə, orta və kiçik sahibkarlara 67,6 milyon dollar (115 milyon manat) vergi güzəştləri təqdim olunub.

Bununla yanaşı, müvafiq tədbirlər paketi çərçivəsində 12 ay ərzində pandemiya zərər çəkmiş sahibkarlara verilmiş 588,2 milyon dollara yaxın (1 milyard manat) kredit 10%-ə qədər subsidiya edilib. Müvafiq sektorlar üzrə sahibkarlıq subyektlərinə 294,1 milyon dollar (500 milyon manat) məbləğində yeni güzəştli kreditlər verilib. Sərəncamın icrası nəticəsində 2020-ci il ərzində banklar

vasitəsilə sahibkarlara dövlət zəmanəti ilə 99,4 milyon dollar (169 milyon manat) kredit verilmiş, 19,4 milyon dollar (33 milyon manat) faiz subsidiyasının verilməsinə dair qərar qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, bank filiallarında, eləcə də bankomatların qarşısında vətəndaş sıxlığının tənzimlənməsi məqsədilə aktiv müştərilərin əmək pensiyası, sosial müavinət, ünvanlı dövlət sosial yardımı, təqaüd və kompensasiya ödənişləri üçün vaxtı keçmiş ödəniş kartlarından istifadə müddətinin uzadılması qərara alınıb (Mamedov Z.F., Namazov V.F., Veliyev E.N., 2021: pp.79-83).

Həmçinin, pandemiya dövründə əhalinin təmassız ödəniş imkanlarının artırılması məqsədilə PIN kod tətbiq edilmədən təmassız kartlar vasitəsilə həyata keçirilən nağdsız əməliyyatların limitləri artırılmışdır.

“Tənzimləyici təttilin kredit təşkilatlarına verilməsi, karantin rejimi dövründə pandemiya görə zərər çəkmiş sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədi ilə tədbirlər” paketində ötən il ərzində banklar tərəfindən 50 min borcalanın 705,9 milyon dollar (1,2 milyard manat) və portfelin 8,4%-i məbləğində kreditlərinin restrukturizasiyası aparılmış, bu məbləğin 87%-i biznes kreditlərinin payına düşmüşdür.

Nəticədə, pandemiya dövründə tənzimləyici tərəfindən həm maliyyə sektorunun sabitliyinin qorunması, həm əhalinin və biznesin dəstəklənməsi, həm də ümumi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan vəzifələr bankların dövlət strukturları və tənzimləyicisi tərəfindən tədbirlərin, qaydaların və mexanizmlərin formalaşdırılması və sonrakı tətbiqi prosesinə töhfəsi üzərində qurulmuşdur.

Lakin bu proseslərin başlanğıcından banklar beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və yerli bazarın xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Sahibkarlara kreditlərin ödənilməsinin müxtəlif müddətlərə möhləti verilib, başqa sözlə, restrukturizasiya tətbiq edilib. Bu tədbirlər banklar üçün əlavə xərclər yaratsa da, sahibkarlara dəstək vermək zərurəti yarandığından banklar tərəfindən həyata keçirilib. Paralel olaraq onlayn bank xidmətlərinin imkanları

vasitəsilə bu prosesin distant şəkildə həyata keçirilməsi üçün mümkün tədbirlər görülmüşdür. Bundan əlavə, yalnız filiallarda həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə karantin rejiminin tələblərinin təhlükəsizliyini və səmərəli icrasını təmin etmək məqsədilə bankdaxili prosedurlar hazırlanıb tətbiq edilib.

Fiziki kontaktların aradan qaldırılması və özünütəcrid tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində nağdsız əməliyyatların əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunub. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatlarına görə, 2021-ci ilin ilk 8 ayı ərzində ödəniş kartları ilə həyata keçirilmiş nağdsız ödənişlərin ümumi məbləği 3754 milyon manat təşkil edib. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 37,3% (1 019 milyon manat) artım müşahidə olunub. Ölkə daxilində ödəniş kartları ilə nağdsız hesablaşmalarda elektron ticarət əməliyyatlarının ümumi payı 61,8% təşkil edib. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə daxili elektron kommersiya dövriyyəsi 31,5% artaraq 2 321 milyon manat təşkil etmişdir (www.banks.az).

Pandemiya elektron bankçılıq xidmətlərindən istifadənin artmasına və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu dövrdə əhali elektron xidmətlərdən istifadəyə üstünlük verib və onların rəqəmsal vərdişlərinin formalaşması bankların bu sahəyə diqqətini artırmağa, rəqəmsal bankçılıq xidmətlərini inkişaf etdirməyə əsas verib. Artan ehtiyaclar banklardan gələcəkdə rəqəmsal xidmətlərin çeşidini genişləndirməyi tələb edəcək. Bundan əlavə, pandemiya zamanı kiberhücum dalğasını nəzərə alaraq, banklar bu istiqamətdə addımlar atmalı və təhlükəsizlik məsələlərinə əvvəlkindən daha çox diqqət yetirməlidirlər (Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Алиев С.А., 2019: с.81-89).

Ümumiyyətlə, yaşadığımız dövr bir daha sübut edir ki, banklar daha çevik, tez uyğunlaşa bilən modellərə ehtiyac duyurlar. Banklar bu modellər üzərində işləməli və gələcəkdə qeyri-müəyyən hallara daha çevik reaksiya verməlidirlər.

Bank sektorunun inkişaf göstəricilərinin dinamikası üzrə statistik məlumatlar cədvəl 8-də (Bax. Əlavə 3) verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2021-ci ildə bankların cəmi xalis mənfəəti 609 milyon manat (2020-ci illə müqayisədə 7,2% artım) təşkil edib.

2021-ci ilin sonuna ölkədə ÜDM-in həcmi 92 857,7 milyon manat təşkil edib.

Bu, 2020-ci ilin sonu ilə müqayisədə (72322,2 milyon manat) nisbətən 1,3% çoxdur.

Ümumilikdə pandemiyanın mənfi təsirinə baxmayaraq, pandemiya əvvəlki göstəricilərlə müqayisədə kreditlərin alıcılıq qabiliyyətində azalma müşahidə olunmur. 2021-ci ildə fiziki şəxslərə 6 036,0 milyon manat məbləğində kreditlər verilib. Hətta 30 bankın fəaliyyət göstərdiyi dövrlə müqayisədə (01.03.2020) bu, 2% çoxdur.

Aşağıda kommersiya banklarının əsas göstəricilər üzrə reytinglərini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 9: Aktivlərinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il)

1.	ABB	8.856.003.300
2.	Paşa Bank	5.944.170.000
3.	Kapital Bank	5.713.775.000
4.	Xalq Bank	2.222.171.970
5.	Bank Respublika	1.214.621.790
6.	UniBank	893.000.000
7.	Access Bank	885.912.000
8.	ASB Bank	864.683.200
9.	Rabitə Bank	737.157.000
10.	Premium Bank	666.088.000
11.	Muğan Bank	613.396.910
12.	Turan Bank	602.953.000
13.	Bank of Baku	466.586.980
14.	Yelo Bank	438.557.970
15.	Bank BTB	354.933.000
16.	Ziraat Bank	349.688.290
17.	Azər Türk Bank	335.400.000
18.	Yapı Kredi Bank	328.390.690
19.	Expressbank	328.390.690
20.	Naxçıvanbank	276.149.570
21.	Günay Bank	259.445.010
22.	AFB Bank	259.396.840
23.	Bank VTB	205.575.720
24.	Bank Avrasiya	153.194.690
25.	Bank Melli İran	90.640.889
26.	Pakistan Milli Bankı	9.833.620

Mənbə: <https://banco.az/az/news/aktivlerine-gore-banklarin-reytingi-ii-rub-2021-yenilenir>

Aktivlərinə görə banklar arasında siyahıya 8,9 milyard manatla **ABB** liderlik edir. İlk beşliyə Paşa Bank, Kapital bank, Xalq bank və Bank Respublika da daxildir.

Kredit portfelinə görə də banklar arasında siyahıya 2,7 milyard manatla **ABB** liderlik edir. Ən aşağı göstərici isə Pakistan Milli Bankı aiddir (849.9 min manat).

Banklar arasında siyahıya 5,8 milyard manatla **ABB Bank** liderlik edir. Pakistan Milli Bankı isə depozit portfelinə görə ən aşağı göstəriciyə malikdir (410,510 min manat).

Cədvəl 11: Depozit portfelinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il)

1.	ABB	5.782.325.080
2.	Paşa Bank	4.534.455.000
3.	Kapital Bank	4.410.409.000
4.	Xalq Bank	1.444.935.820
5.	Bank Respublika	863.673.730
6.	Access Bank	625.918.000
7.	UniBank	619.092.000
8.	ASB Bank	590.119.760
9.	Rabitə Bank	459.062.000
10.	Premium Bank	437.952.000
11.	Turan Bank	297.457.000
12.	Muğan Bank	277.376.210
13.	Yelo Bank	253.829.570
14.	Yapı Kredi Bank	225.732.950
15.	Bank of Baku	220.170.190
16.	Ziraat Bank	189.248.000
17.	Bank BTB	138.654.000
18.	Azər Türk Bank	129.500.000
19.	Expressbank	128.134.000
20.	Naxçıvan Bank	118.764.170
21.	Günay Bank	113.903.020
22.	AFB Bank	89.730.770
23.	Bank VTB	87.752.480
24.	Bank Avrasiya	85.763.460
25.	Bank Melli İran	14.423.627
26.	Pakistan Milli Bankı	410.510

Mənbə: <https://banco.az/az/news/depozit-portfeline-gore-banklar-ii-rub-2021-yenilenir>

2021-ci ilin ikinci rübü üçün bankların mənfəət reytingində siyahıya 148 milyon manatla ABB liderlik edir. Qeyd edək ki, maliyyə nəticələrini açıqlayan 26 bankdan 22-si hesabat dövrünü xalis mənfəətlə, 4-ü isə xalis zərərlə başa vurub (Pakistan Milli Bankı, Yapı Kredi Bank, Accessbank və Bank Avrasiya).

2021-ci ilin sonuna aktivlərin ümumi sayı 34 milyon 526,5 min manat, öhdəliklər 29 milyon 655,2 min manat, nizamnamə kapitalı 4 milyon 871,3 min manat təşkil edib.

Kredit portfelini 15 milyon 538,7 min manat təşkil edib. Bankların

öhdəliklərinin strukturunda 79,8%-i depozitlər təşkil edib. Əhalinin əmanətlərinin sayı (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər istisna olmaqla) 8 milyard 663,6 min manat təşkil edib. Vaxtı keçmiş kreditlərin sayı isə 5,5% təşkil edib. İkinci dərəcəli bankların xarici öhdəlikləri 1 milyard 117,6 milyon manat təşkil edib.

Cədvəl 12: Mənfəətinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il)

1.	ABB	148.149.780
2.	Kapital Bank	99.772.000
3.	Paşa Bank	50.640.000
4.	Yelo Bank	10.043.330
5.	Bank of Baku	9.372.050
6.	Premium Bank	8.225.000
7.	AFB Bank	8.183.250
8.	Bank Respublika	7.553.670
9.	Xalq Bank	5.819.480
10.	Expressbank	5.627.030
11.	Rabitəbank	4.685.000
12.	Unibank	4.000.000
13.	Naxçıvan Bank	3.684.370
14.	Ziraat Bank	1.918.070
15.	ASB Bank	1.113.380
16.	Bank VTB	986.050
17.	Günay Bank	626.390
18.	Bank Melli İran	575.159
19.	Muğanbank	555.690
20.	Bank BTB	538.000
21.	Azər Türk Bank	448.000
22.	Turanbank	185.000
23.	Pakistan Milli Bankı	-114.970
24.	Yapı Kredi Bank	-231.690
25.	Accessbank	-2.024.000
26.	Bank Avrasiya	-3.928.570

Mənbə: <https://banco.az/az/news/menfeetine-gore-banklarin-reytingi-ii-rub-2021-yenilenir>

2021-ci ilin sonuna ölkədə 2870 bankomat fəaliyyət göstərir ki, onlardan 1521-i Bakıda, 1349-u isə regionlardadır. Bank kartlarının sayı 10,4 milyon ədədi ötüb.

2021-ci il ərzində ödəniş kartları vasitəsilə nağdsız ödənişlərin sayı 7 milyard 218 min manat təşkil edib ki, bu da bütün ödənişlərin 27,8% təşkil edib.

Ödənişlərin təxminən 30%-i POS-terminallar vasitəsilə həyata keçirilir. 2021-ci ilin oktyabr ayına 61 061 POS terminal fəaliyyət göstərir ki, bunun da 40 057-si Bakıda, 21 004-ü regionlardadır (www.stat.gov.az).

COVID-19 pandemiyası hələ də yerli bizneslər, fiziki şəxslər və bank sektoru üçün mənfi təsir göstərən böyük dağıdıcı iqtisadi təsirə malikdir.

Hələ pandemiya əvvəl də sanksiyaların tətbiqi, iqtisadi qeyri-sabitlik, alıcılıq qabiliyyətinin və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün ölkə iqtisadiyyatının maliyyə sektorunun dövlət dəstəyinə ehtiyacı var idi. Pandemiya mövcud problemləri və təhdidləri kəskinləşdirərək bütün ölkənin həyatına və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə öz qaydalarını daxil edib (Mamedov Z.F., Abbasbeyli M.A., Valiyev E.N., 2020: pp.59-62).

Belə ki, 2021-ci ilin sonuna Azərbaycan Respublikasında 26 bank xidmət göstərməyə davam edir. Onlardan 24-ü özəl kapitallı bank, 2-si dövlət bankıdır. Xarici kapitallı bankların sayı 12-dir. Xarici bankların 2 filialı da daxil olmaqla, 7 bank nizamnamə kapitalında xarici kapitalın payı 50% - dən çoxdur. Bank sektoru 458 filialı, 105 şöbəsi və 19 min işçisi ilə xidmət göstərir.

Bank sektorunun aktivlərinin həcmi 19,1 milyard dollardan çox (32,5 milyard manat), kredit portfeli 8,4 milyard dollar (14,3 milyard manat) təşkil edir ki, bunun da 60 faizi, yəni 5 milyard dolları (8,5 milyard manat) biznes kreditlərinin payına düşür. Vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 34% azalaraq (816 milyon dollardan (1387 milyon manat) 540 milyon dollara (918 milyon manat), kredit portfelindəki payı isə 2,6 bənd azalaraq 6,2%-ə düşüb.

Bu gün bank sektorunun ümumi depozit bazası 14 milyard dollar (23,8 milyard manat) təşkil edir ki, bunun da 58,6-i və ya 8,2 milyard dolları (14 milyard manat) qeyri-maliyyə təşkilatlarının depozitləri, 34,2%-i və ya 4,8 milyard dolları (8,15 milyard manat) ev təsərrüfatlarının əmanətləri təşkil edir.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, pandemiya dövründə bank sektorunun kapitallaşması davam edib və il ərzində 2,3% artaraq 2,85 milyard dollara (4,85 milyard manat) çatıb.

2020-ci ildə də bank sektorunun dollarlaşma əmsalları mövcud azalma tendensiyasını davam etdirib. Əhalinin əmanətlərinin dollarlaşma əmsalı illik müqayisədə 4,8 faiz bəndi (50,3%), kredit portfelinin dollarlaşma əmsalı isə 5 faiz bəndi (28,2%) azalıb (<http://interfax.az/view/804054>).

Bank sektoru qazanc əldə etməkdə davam edir. 2021-ci ilin birinci rübündə sektorun xalis mənfəəti 87,5 milyon dollar (148,8 milyon manat) təşkil edib.

2020-ci ilin əvvəlində banklar müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün davamlı fəaliyyətlər həyata keçirib. Pandemiya ilə bağlı məhdudiyyətlərə baxmayaraq, onlar mümkün olan ən yüksək səviyyədə müştəri məmnuniyyətini təmin etməyə, idxalla məşğul olan şirkətlərin, xüsusilə də ölkəyə idxal olunan həyati əhəmiyyət kəsb edən ərzaq məhsulları, dərman və tibbi ləvazimatları idxal edən şirkətlərin tələbatını tam ödəməyə çalışıblar. Bütün görülən işlər və Mərkəzi Bankın daimi dəstəyi ilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində neftin qiymətinin tam bərpa olunmamasına baxmayaraq, sonrakı aylarda banklar tərəfindən birlikdə o vaxt bazarda mövcud olmuş müvəqqəti gərginliyin qarşısının alınmasına nail olunmuşdur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ İNKİŞAFINA KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TƏSİRİ VƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanada koronavirus pandemiyasının kommersiya banklarına inkişafına dəyən zərərin yumşaldılması üzrə Qərb təcrübəsinin yerli banklara tətbiqi imkanları

2020-ci ilin əvvəlində başlayan COVID-19 koronavirus pandemiyası dünya iqtisadiyyatına, xüsusən də ölkəmizə ölçüyəgəlməz mənfi təsir göstərdi. Virusun yayılması ilə bağlı karantin tədbirləri bir çox yerli müəssisələrin ləğvinə və ya fəaliyyətinin müvəqqəti dayandırılmasına səbəb olub.

COVID-19 pandemiyası hələ də yerli bizneslər, fiziki şəxslər və bank sektoru üçün mənfi təsir göstərən böyük dağıdıcı iqtisadi təsirə malikdir.

Kommersiya banklarında koronavirus pandemiyasının inkişafı nəticəsində dəyən zərərin azaldılması ilə bağlı Qərb təcrübəsini nəzərdən keçirək.

Çin ilk dəfə deyil ki, epidemiyalarla üzləşir və hər dəfə görülən tədbirlər mahiyyətə oxşayır. Hakimiyyətin ilkin və ən vacib reaksiyası Mərkəzi Bankın 170 milyard ABŞ dollarından artıq likvidliyinin artırılması olub. Likvidliyin bu artırılması infüzyonu banklara qarşı ehtiyat tələblərini azaldıb və iqtisadiyyatın dəstəklənməsi, vergilərin azaldılması və kreditlər üzrə ödənişlərin ödənilməsi üçün 550 milyard yuan azad edib (<https://news.cgtn.com/news/2020-02-02/PBOC-to-inject-174-billion-via-reverse-repos-on-MondayNKUVR5C9I6/index.html>). Bu gün müəssisələr üçün sabitləşdirici kreditlər verilir, iri korporasiyaların kiçik və orta sahibkarlarla əməkdaşlığı təşviq olunur. Kiçik və orta biznesin əsas şirkətləri epidemiyanın yayılmasını nəzarət etmək və qarşısını almaq üçün dəstəklənir. Xidmətlərin rəqəmləşdirilməsi üçün tədbirlər görülür: yeni texnologiyalar, biznes təcrübələri və biznes modelləri tətbiq olunur.

Rayonlara, fermer təsərrüfatlarına və kənd təsərrüfatı firmalarına, habelə digər kiçik müəssisələrə kreditlər verən kommersiya kreditorları üçün Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi rəsmi faiz dərəcəsi faiz bəndi dördüdə bir faizlə 2,5%-dək azalmışdır.

Baza faiz dərəcəsi yarımlanmış faiz bəndi yuxarı olmayan faiz dərəcəsi ilə bu cür kreditlər verən regional banklar yeni dövlət maliyyələşməsi üçün müraciət etmək hüququ qazanacaqlar.

Koreya Respublikası hökuməti şirkətlərə və ölkə əhalisinə iqtisadi dəstək göstərmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir:

– Koreya Bankı (ölkənin mərkəzi maliyyə qurumu) əsas uçot dərəcəsinə 0,75%-ə qədər aşağı saldı (<https://en.yna.co.kr/view/AEN20200316007700320>);

– Koreya Bankı Cənubi Koreya valyuta bazarını sabitləşdirmək və likvidlik çatışmazlığı ilə mübarizə aparmaq üçün ölkənin kommersiya banklarına 12 milyard ABŞ dolları məbləğində kredit verib (<https://en.yna.co.kr/view/AEN20200329002700320-?section=economy/economy>);

– ölkə hökuməti Cənubi Koreya şirkətlərinə - həm kiçik, həm də orta sahibkarlığa və iri şirkətlərə dəstək olmaq üçün 80 milyard ABŞ dolları ayırıb;

- koronavirus epidemiyasından zərər çəkmiş müəssisələr üçün icarə haqqının miqdarını azaltmağa razılaşırlarsa, icarəyə verənlərə 50% həcmində vergi krediti verilib.

Yaponiya hökuməti tərəfindən görülən tədbirlər arasında aşağıdakıları qeyd edək:

– faizsiz kreditlər, epidemiyadan zərər çəkmiş kiçik və orta müəssisələr üçün kredit zəmanətləri, biznesin onlayn rejimdə aparılması üçün subsidiyalar da daxil olmaqla, Yaponiyanın KOM-larını dəstəkləmək üçün 4,1 milyard dollar ayrılıb;

– kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsi üçün xüsusi şərtlər: ilk 3 il ərzində faiz dərəcəsinin 0,9% azaldılması (satışları 5%-dən çox azalan şəxslər üçün), həmçinin xüsusi kreditləşmə sistemindən istifadə edənlər üçün subsidiyalaşdırılmış faiz ödənişlərin nəzərdə tutulması;

- koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar stimullaşdırıcı tədbirlər olaraq, Yaponiya Bankı birja fondunun (ETF) geri alış proqramını iki dəfə (112 milyard dollara qədər) artırdı, həmçinin korporativ istiqrazların geri alınması proqramını tənzimləmək niyyətində olduğunu açıqladı və onların məbləğini 18,5 milyard ABŞ dollar sentyabrın sonuna qədər artırdı. Bank həmçinin faizsiz korporativ kreditlərin

yeni sxeminin tətbiqini elan edib.

Almaniyada Federal Hökumət əks-zəmanətləri artırmaqla daha yüksək riskləri öz üzərinə götürüb və banklar zəmanətlərlə bağlı daha sürətli qərarlar qəbul edə biliblər. Bu tədbirlər bütün sektorlar üzrə bütün kommersiya kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə və liberal peşələrə dəstək verib və ölkədəki bütün banklar tərəfindən həyata keçirilir.

Kommersiya bankları vasitəsilə yönəldilmiş dövriyyə kapitalı kreditləri 200 milyon avroya qədər dövriyyə kapitalı kreditləri üçün 80%-ə qədər artan risk əhatəsi ilə təmin ediləcək və bununla da kommersiya banklarının biznesə kredit vermək istəyi artırılacaqdır (<https://vdb-info.de/aktuelles/pressemitteilungen/corona-krisebuergschaftsban-ken-erweiternunterstuetzung-von-kmu>).

Böyük Britaniyada KOM-lar üçün dəstək tədbirlərinə Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilən 100 milyard funt sterlinlik biznes kreditlərini dəstəkləyən yeni Müddətli Maliyyələşdirmə Sxemi daxildir. Növbəti il ərzində bu sxem ümumi real kredit iştirakçılarının ən azı 5%-ni bank dərəcəsi ilə və ya ona yaxın faizlə maliyyələşdirməyi təklif edib, dörd il müddətinə kreditlər verir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq üçün kreditləşməni artıran banklar üçün əlavə maliyyə vəsaiti ayrılacaq. Bu, bank dərəcəsinin azaldılmasını genişləndirmək və bankları kiçik və orta sahibkarlığa və ev təsərrüfatlarına kredit verməyə həvəsləndirmək məqsədi daşıyır.

Böyük Britaniyadakı özəl maliyyə institutları pandemiya əziyyəti çəkən firmalar üçün qaydaları yumşaldacaqlarını açıqlayıb. Məsələn, Lloyds Bank (Britaniya pərəkəndə və kommersiya bankı) heç bir komissiya olmadan (şirkətin gəlirinin 25 milyon funt sterlingdən aşağı olduğunu nəzərə alsaq) 2 milyard funt sterlinlik maliyyə paketi elan etdi. Digər kommersiya bankları tərəfindən görülən tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: ipoteka kreditinin kəsilməsi, KOM-lar üçün 25000 funt sterlingdən yuxarı kreditləri ödəmək üçün 12 aylıq məzuniyyət, cash back kredit kartı ilə avans ödənişləri, kredit limitləri kartında müvəqqəti artımlar və borc alma haqlarının dayandırılması.

Braziliyada hökumət şirkətlər üçün vergi təxirə salınması da daxil olmaqla

fövqəladə tədbirlər üçün 30 milyard dollar elan etdi. Kiçik və orta sahibkarlıqla bağlı əlavə tədbirlər də açıqlanıb. Paketə daxildir:

- mikro və kiçik müəssisələr üçün kredit (1 mlrd. ABŞ dolları);
- Caixa Bank: Federal Əmanət Bankı dövriyyə kapitalına, orta ölçülü banklardan əmək haqqı krediti portfellərinin alınmasına və aqrobiznesə yönəlmiş kiçik və orta müəssisələrə 14,9 milyard dollar kredit xətti verəcək. Bank həmçinin müəyyən növ kreditlər üzrə faiz dərəcələrini azaldıb və müştərilərə 60 gün güzəştli dövr təklif edib;

- Banco do Brasil dövriyyə kapitalı, investisiyalar, debitor borcları üzrə ilkin ödənişlər, aqrobiznes və pərakəndə kreditləşmə üçün kredit xətlərində 20 milyard dollar artım elan etdi. Bank həmçinin 13 milyon müştəri üçün kredit limitini artırıb;

- BNDES bank: turizm və xidmət sektorunda kiçik və orta sahibkarlar üçün dövriyyə kapitalı kredit xəttinin açılması;

- kredit müqaviləsi tələbləri: kreditin nəzərdən keçirilməsi üçün sənədlərin sadələşdirilməsi və imtina edilməsi (CND);

- restrukturizasiya olunmuş kreditlər: 6 ay müddətinə ehtiyatların yaradılması qaydalarında çevikliyin artırılması (<https://www.reuters.com/article/us-brazil-economy-budget/brazil-government-to-inject-30-billion-into-economy-to-combat-coronavirus-hit-idUSKBN213411>).

Rusiyada kommertiya bankları ölkədə “qeyri-iş həftəsi” elan edildikdən sonra öz işlərinə davam ediblər. Mərkəzi Bankın tövsiyəsi ilə kredit təşkilatları karantinin ilk günlərində Yeni il bayramına uyğun olaraq işləyiblər. Bank filialları şəbəkəsinin əsas hissəsi açıq qalıb, onlar sanitar tələbləri nəzərə alaraq ziyarətçiləri qəbul etməyə davam ediblər (https://roscongress.org/upload/medialibrary/c98/Obzor_eco_mer_final2.pdf).

Bununla belə, banklar geniş miqyasda on minlərlə işçini məsafədən işləməli, müştərilər üçün məsafədən bankçılığını genişləndirməli və eyni zamanda yaranan bank risklərini idarə etməli oldular. Banklarda artıq işçilərin məhdud bir hissəsi üçün distant iş təcrübəsi var idi, lakin pandemiya dövründə kredit təşkilatlarının baş ofislərinin bütün departamentləri və şöbələri distant işə keçirilib. Proseslərin yenidən konfigurasiyası bir neçə gündən iki həftəyə qədər çəkdi. “Normal həyatda”

bütün bank işçiləri üçün distant iş alətlərinin tam tətbiqi olsa da, layihənin həyata keçirilməsi altı aydan doqquz aya qədər vaxt aparacaqdır.

Rusiya bankları bütövlükdə bank sənayesi üçün daha ciddi mənfi nəticələrə - həm pərakəndə, həm də korporativ sektorda kredit portfellərinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinə hazırlaşdılar. Rusiya bankları bütövlükdə bank sənayesi üçün daha ciddi mənfi nəticələrə — həm pərakəndə, həm də korporativ sektorda kredit portfellərinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinə hazırlaşdılar.

Pandemiya təcrübəsi bank sektorunun inkişaf istiqamətini əsaslı şəkildə dəyişməyəcək, çünki bank məhsulları artıq rəqəmsal kanallara keçib. Lakin pandemiya insanların vərdişlərinə də təsir etdiyi üçün bu hərəkətin daha da sürətlənəcəyi aydındır.

Eyni zamanda, banklar həm müştərilərin, həm də işçilərin sağlamlığını qorumaq üçün gözlənilməz tədbirlər görməli oldular. Sanitariya normalarına riayət etmək məqsədilə banklar tərəfindən tibbi maskalar, əlcəklər və digər fərdi qoruyucu vasitələr, o cümlədən dezinfeksiyaedici vasitələr alınmış, filiallarda məsafə nişanları vurulmuş, xidmət pəncərələrinə qoruyucu eynəklər quraşdırılıb, proqram təminatı gücləndirilib və İT imkanları gücləndirilib. Bank filiallarına müştəri axınının azalması ilə yanaşı, əlaqə mərkəzlərinin (qaynar xəttlər, çat botları və mobil proqramlar) yükü dəfələrlə artıb.

Hələ pandemiya əvvəl bank bazarının əksər oyunçuları artıq öz strateji planlarına rəqəmsal infrastrukturaların və rəqəmsal xidmətlərin, eləcə də müxtəlif İT xidmətlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsini daxil ediblər. Rəqəmsallaşma tendensiyası təxminən beş il əvvəl aktiv fazaya qədəm qoydu, ona görə də virusla bağlı vəziyyət stress testinə çevrilmədi. Məsələn, bu vaxta qədər Sberbank müştərilərinin on xidmət əməliyyatından doqquzu artıq rəqəmsal şəkildə həyata keçirilirdi. Daha sonra bankirlər əvvəllər yalnız oflayn rejimdə mövcud olan yeni, daha uyğun məhsulların siyahısını və ən əsası, karantin zamanı dəstək tədbirləri haqqında məlumat əlavə edərək, mobil proqramların funksional imkanlarını genişləndirməyə başladılar. Məsələn, banklar mobil proqrama və çat botlarına

“kredit məzuniyyətinə çıxmaq” variantını (borcalanlara dəstək üçün dövlət proqramı) əlavə edib, hesabların məsafədən bağlanmasını tətbiq edib və pul vəsaitlərinin səhv köçürülməsi məsələsini həll ediblər. Mobil proqramların funksional imkanlarının genişləndirilməsi və onların məhsul təklifləri dəstindən tamhüquqlu rəqəmsal ofisə çevrilməsi yeni tendensiyaya çevrilib (Максимова Е.В., Морозов В.В., 2021: С. 64-68).

Müştərilərin böhran dövründə istifadə etməyə başladığı ən mühüm xidmətlərdən biri də mobil proqram vasitəsilə yeni debet kartlarının onlayn aktivləşdirilməsidir. Özünü təcrid rejimi tək cə bank proseslərinə deyil, həm də tənzimləyicinin mövqeyinə təsir göstərmiş. Məsələn, Mərkəzi Bank müəyyən hallarda yeni müştərilər üçün şəxsiyyəti müəyyənləşdirmək üçün bank filialına getmədən məsafədən hesabların açılmasına icazə verib. Bundan əvvəl bank ictimaiyyətinin üzvləri müştərilərin müəyyən edilməsi proseduruna yenidən baxılması təklifi ilə dafələrlə Mərkəzi Banka müraciət ediblər.

Kreditlərə tələbin sıxılması, COVID-19 ilə bağlı məhdudiyətlər, aktiv restrukturizasiya və borcların təxirə salınmasının təmin edilməsi, müştəri aktivliyinin azalması və kredit portfelləri üzrə ehtiyatların artması bankların gəlirlərinə təzyiq göstərir. 2021-ci ilin sonunda Mərkəzi Bank əvvəlki ilə nisbətən mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağını gözləsə də, bütövlükdə bank sistemində itki gözləmir.

Hələlik bankirlər hətta yaxın gələcəklə bağlı ehtiyatla danışmağa üstünlük verirlər, çünki ölkədəki epidemioloji vəziyyətin inkişafından çox şey asılıdır. Bununla belə, fiziki şəxslərə kredit verilməsinə tələbat tədricən böhrandan əvvəlki səviyyəyə qayıdır. Dövlət proqramları çərçivəsində güzəştlər verməklə yanaşı, banklar öz kredit tətillərini də hazırlayıblar. Kredit bazarının canlanmasına və Mərkəzi Bankın əsas faiz dərəcəsinin aşağı salınmasına töhfə verdi.

Pandemiya zamanı istehlak kreditlərində müşahidə olunan artımın böyük hissəsi ipoteka kreditləri ilə əlaqələndirilib. Buna aprel ayından başlayan ipoteka faizlərinin subsidiyalaşdırılması kömək etdi. Pandemiya zamanı bank məhsullarının satışı üçün distant kanallar, o cümlədən ipotekanın mövcudluğu inkişaf etdirildi.

Banklar nəinki onlayn ərizə təqdim etmək, həm də bank filialına gəlmədən bütün əməliyyatların bağlanması, ipoteka kreditinin rəqəmsal formada verilməsi ilə bağlı bütün dövrü başa çatdırmaq imkanı yaradıblar.

Pandemiyadan əvvəl də əksər böyük banklar filial şəbəkələrini sadələşdirməyi planlaşdırırdılar. İndi onların bir çoxunun ənənəvi bank filialları görünüşündən uzaq olan yeni formatlı ofislər açmaq planları var. Bank işçilərinin məcburi və geniş miqyaslı distant iş rejiminə köçürülməsi bankirlərin bu formatın bütün müsbət və mənfi cəhətlərini qiymətləndirərək hibrid iş rejimi təşkil etmək barədə düşünməsinə səbəb oldu. Təşkilati mənada yeni şəraitdə iş bankların səmərəliliyinə heç bir ziyan vurmayıb. Əksinə, bəzi məsələlərdə məsafədən işləmək hətta gəliri artırdı.

Hibrid cədvəl MTS Bank və Uralsib bankda olacaq, onun tətbiqi Raiffeisenbank-da da nəzərdən keçirilir. Bu, əhəmiyyətli miqdarda icarə sahəsini optimallaşdıracaq və bankın xərclərini azaldacaq. Eyni zamanda, Rosbank-da işçilərin 30-40% -dən çoxu yayın sonuna qədər ofisdə işləyəcək. Payızın əvvəlindən Sberbank fərqli iş formatına malik olacaq: epidemioloji vəziyyətdən asılı olmayaraq işçilərin 30%-ə qədəri məsafədən işləyəcək. Bir çox banklar bəzi işlərdən imtina etmək və autstaff rejiminə keçmək (rəsmi heyətdən kənar işçilərin yenidən qeydiyyatı), həftədə üç və ya dörd dəfə birgə işləmək və ya ofisdə işləmək variantlarını nəzərdən keçirir (Власов П.Д., 2020: с.57).

Əməliyyatların və müştəri xidmətlərinin fasiləsizliyini təmin etmək və sürətlə dəyişən vəziyyətə uyğunlaşma bacarığı, çox güman ki, gələcəkdə banklar üçün vacib bacarıqlardan biri olacaq. COVID-19 ilə bağlı vəziyyət distant kanallarda (mobil bankçılıq, əlaqə mərkəzi) aktiv istifadəçilərin artmasına təkan verdi. Pandemiya təcrübəsi bank sektorunun inkişaf istiqamətini əsaslı şəkildə dəyişməyəcək, çünki bank məhsulları artıq rəqəmsal kanallara artıq keçib, lakin bu hərəkətin daha da sürətlənəcəyi göz qabağındadır, həm də pandemiya insanların vərdişlərinə də təsir göstərib. Hətta əvvəllər bank filiallarında əməliyyatlar aparmağa üstünlük verən müştərilər də özünü-təcrid zamanı distant kanallardan istifadə etməyə başlayıblar. Təxminən beş il ərzində praktiki həyatda tətbiqi üçün verilən bir çox texnologiyalar indi iki-üç il ərzində həyata keçiriləcək. Bu, həmçinin məsafədən identifikasiya

texnologiyalarına, bank proseslərində və məhsullarında biometrikanın daha geniş istifadəsinə, kreditləşmə və müştərilərə xidmət üçün rəqəmsal informasiya bazalarından istifadəyə də aiddir.

İndi bir çox banklar biznes proseslərinin, məhsulların və xidmətlərin rəqəmsallaşdırılmasına daha fəal şəkildə sərmayə qoyurlar. Hətta əvvəllər rəqəmsallaşmaya sərmayə qoyuluşuna şübhə ilə yanaşan qurumlar da indi öz inkişaf paradigmasını təcili olaraq dəyişirlər. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma bir sıra məsələləri əhatə edir: filiallar şəbəkəsinin optimallaşdırılması və ixtisarı, xərclərin azaldılması proqramları, biznes proseslərində dəyişikliklər və heyətin əhəmiyyətli hissəsinin daimi distant işə keçirilməsi. Təbii ki, müştəriləri ofisə gəlmədən xidmət üçün müraciət edə bilən kredit təşkilatları müsabiqədə qalib gəlib. Bu tendensiya və pandemiyanın sektora təsiri yaşayış bölgəsindən asılı olmayaraq müxtəlif bankların xidmətlərindən istifadə edə biləcək müştərilər üçün müsbətdir.

Gələcəkdə bir çox bürokratik peşələrin rəqəmsallaşdırılması banklara sabit xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini qənaət etməyə kömək edə bilər. Böyük ofislərə ehtiyac nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldıla bilər. Artıq pandemiya dövründə Alfa-Bank və VTB tərəfindən yeni ofis növü təqdim edildi. Alfa-Bank ofisində, müştəri biometrikanın istifadəsinə əvvəlcədən razılıq verərsə, siması ilə, VTB-də - smartfonla şəbəkəyə çıxışı var. Müştərilər həm də ziyarət üçün istədikləri vaxtı seçə biləcəklər. Məsələn, “Alfa-Bank” tətbiqində filialların iş yükünü izləmək və çat botu vasitəsilə “WhatsApp” vasitəsilə VTB ofisinə baş çəkmək, görüş təyin etmək mümkün olacaq. Yeni tipli hər iki ofisdə xidmət bir nöqtəyə bağlı deyil: müştərilər özləri ofisin ərazisində onlar üçün əlverişli yeri seçə bilərlər. Yeni filial növündə Alfa-Bank kağızdan tamamilə imtina etmək qərarına gəldi - bütün sənədlər elektron şəkildə imzalanır. VTB də kağızdan istifadəni əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq - bu gün sənədlərin 40%-i elektron şəkildə verilir ([http:// www.bibliotekar.ru/3-1-12-bankovskoe-pravo/78. htm](http://www.bibliotekar.ru/3-1-12-bankovskoe-pravo/78.htm)).

Pandemiya makroiqtisadi mənzərə ilə birlikdə maliyyə institutları arasında müştərilər üçün rəqabəti gücləndirir və diqqəti əməliyyat gəlirlərinə yönəldir. Gələcək bir neçə il ərzində yüksək keyfiyyətli bank xidmətləri üçün ödəniş

konsepsiyası bazarda güclənəcəkdir. Müştəri bazasının seqmentasiyası inkişaf etməyə başlayacaq, differensiallaşdırılmış tariflər daha fəal tətbiq ediləcək.

Bazel III tənzipləmə tələblərinə uyğunluq kreditorların əhəmiyyətli likvidlik və kapital yastığına malik olmasını təmin etdi ki, bu da onlara nəinki pandemiya şokunun təsirinə tab gətirməyə, həm də qlobal iqtisadi dayanmanın mənfi maliyyə nəticələrini mənimsəməyə kömək etdi. Maliyyə sisteminin bank özəyi daha çox zərər çəkən sənaye və fəaliyyət sahələri üçün dövlət proqramları çərçivəsində səmərəli kredit dəstəyi göstərə bilmişdir. Mühafizəkar kreditləşdirmə siyasəti, prudensial uyğunluğa ciddi nəzarət və monetar yenidən maliyyələşdirməyə çıxış banklara maliyyə şokları və sabitliyi pozan kapital bazarları zamanı daha uzun müddət dayanıqlı qalmağa imkan verir. Bununla belə, mərkəzi bankların imkanları və bankların təhlükəsizlik marjaları qeyri-məhdud deyil, pandemiyanın davam etməsi risklərin toplanmasına gətirib çıxarır və genişmiqyaslı böhran təhlükəsi yaradır (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-uskorennogo-vnedreniya-distantsionnogo-bankovskogo-obsluzhivaniya-naseleniya-v-usloviyah-pandemii-prichiny-sledstviya>).

Pandemiyanın insan və ölkə həyatının bütün sahələrinə mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, hazırda kommertiya banklarının və bütün bank sisteminin fəaliyyəti üçün ciddi dağıdıcı nəticələr yoxdur. Bu, həm ən çox zərər çəkmiş sektorlarda kiçik və orta sahibkarlığın, fiziki şəxslərin və s. dəstəklənməsinə yönəlmiş dövlət dəstəyi tədbirlərinin fəal şəkildə qəbul edilməsi, müəssisələrin iflas işlərinin başlanmasına moratorium, vergi ödənişlərinin təxirə salınması və s. ilə bağlıdır.

Beləliklə, COVID-19 pandemiyası kontekstində xarici ölkələrin təcrübəsini öyrənən və qiymətləndirən Azərbaycan kommertiya bankları aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təcrübəsindən öyrənə bilirlər:

- müasir texnologiyalar vasitəsilə bank biznes modellərinin səmərəliliyinin artırılması;
- kredit riskinin idarə edilməsinin təmin edilməsi;
- kredit portfelinin keyfiyyətinin səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi;
- COVID-19 pandemiyası kontekstində daxili və xarici mühitin təhlili, habelə

mümkün müsbət, mənfi və real ssenarilər üzrə strategiyaların hazırlanması əsasında risk və təhlükələrin proqnozlaşdırılması sisteminin formalaşdırılması.

Hazırda Azərbaycan kommertiya banklarının fəaliyyəti pandemiya dan ciddi mənfi nəticələrlə üzləşmir, lakin ekspertlər proqnozlaşdırırlar ki, 2022-ci ildə banklar müvafiq maliyyə strategiyası hazırlamaqla proqnozlaşdırılmalı və düzəldilməli olan bir çox problemlərlə üzləşə bilər.

3.2. Azərbaycanda kommertiya banklarının inkişafına koronavirus pandemiyasının təsirindən dəyən zərərin azaldılması istiqamətləri

Kommertiya bankları cəmiyyət və dövlət qarşısında öz məsuliyyətlərini dərk edərək, yaranan yeni tələblərə düzgün cavab verə bildilər: ölkənin zəruri mallarla fasiləsiz təminatı üçün sahibkarların vəsaitlərini operativ şəkildə köçürdülər və əhaliyə davamlı olaraq böyük pul axınına xidmət göstərdilər. Banklar həftənin yeddi günü və praktiki olaraq fasiləsiz işləyirdi. Bank işçiləri risklərə, yorğunluqlara və bir çox başqa problemlərə baxmayaraq, cəsarətlə işə çıxdı, çoxlu sayda insanla ünsiyyətdə oldu, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirdi. Kommertiya banklarının əlaqələndirilmiş işində Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Banklar Assosiasiyası mühüm rol oynamışdır.

Pandemiya dövründə əhalinin gəlirlərinin azalması, 2,2 milyona yaxın insanın istehlak kreditlərinin, həmçinin biznes və ipoteka kreditləri üçün kreditlərin əhəmiyyətli həcmi nəzərə alaraq, Nazirlər Kabineti və Azərbaycan Mərkəzi Bankı kommertiya banklarına 2020-ci ilin sentyabr ayına qədər gecikdirilmiş ödənişlərə görə faizlər və cərimələr hesablanmamağı tövsiyə edib.

Kommertiya bankları internet-bankçılığın köhnə versiyasından istifadə edən bütün sahibkar müştərilərini daha müasir və rahat versiyaya köçürmüş və müştərilərə bütün əməliyyatları məsafədən həyata keçirmək imkanı vermişdir.

2020-ci il Azərbaycanda bank sektoru üçün o qədər də uğurlu olmadı. Çünki iqtisadi fəallığın azalması bütün iqtisadi subyektlərə toxunur. Bu zaman ilk zərbə məhz bank sektoru üzərinə düşür. Lakin karantin məhdudiyyətlərinin yumşaldılması və Qarabağ məsələsinin həlli yeni ümidlər yaradıb. Xüsusilə

Qarabağda yenidənqurma işləri, əlavə investisiyalar bankların bu sahəyə cəlb olunmasına gətirib çıxaracaq və onlar üçün həm kredit portfelinin artımı, həm də gəlirlərin artması baxımından əlavə imkanlar açacaqdır.

Azərbaycanda faizi təkcə banklar müəyyən etmir. Onlar makroiqtisadi göstəricilərdən, iqtisadiyyatda mümkün risklərdən və investisiya mühitindən asılı olaraq formalaşır. Əsaslı dəyişikliklər nəticəsində müəyyən müddət ərzində kredit faizinin daha da azaldılması mümkündür.

Bank sektoru üçün əsas məsələlərdən biri manatın məzənnəsidir. Bu da banklar üçün müəyyən risklər və çətinliklər yaradır. Mərkəzi Bankın siyasəti sabit məzənnəni saxlamaq olsa da, bazar və investorlar müəyyən gözləntilərlə üzləşirlər. Bazar gözləntiləri manatın dəyərində mümkün dəyişikliklə bağlıdır ki, bu da müəyyən dərəcədə investisiya prosesini ləngidir. Cəmiyyətdəki bu gözləntilər tamamilə aradan qaldırılmalıdır ki, bu da müəyyən vaxt apara bilər. Lakin 2021-ci ildə Azərbaycanda baş verən yeni reallıqlar göstərir ki, bu il banklar üçün bir qədər müsbət olacaq (<https://report.az/ru/finansy/chto-sulit-2021-god-bankovskomu-sektoru/>).

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinə təsir edən əsas problem bank sistemində kreditlərə tələbat və yüksək likvidliyin olmasıdır. Bu gün likvidliyin kəskin artması yoxdur. Yəni, depozitlərin həcmnin kəskin artımı müşahidə edilmir. Buna görə bazarda faiz dərəcələrinin nisbi sabitliyi var.

2022-ci il üçün proqnozlar bir neçə əsas parametr nəzərə alınmaqla həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də Azərbaycan hökuməti tərəfindən hazırlanır. Vəsaitlərin dövlətin sərəncamında olan alətlər vasitəsilə bazara çıxarılacağı gözlənilir. Məsələn, daşınmaz əmlak bazarını müəyyən səviyyədə saxlamaq və ya tənəzzülün qarşısını almaq üçün ilin ikinci yarısında dövlət büdcəsinə ayırmalar artırıla və ipoteka kreditlərinin verilməsi təşviq oluna bilər.

Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə verilən kreditlərin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artması gözlənilmir. Ola bilsin ki, ilin ikinci yarısında hökumət büdcə vəsaitlərindən və ya digər alətlərdən istifadə edərək bu istiqamətdə müəyyən addımlar atsın. Əslində, kommersiya bankları artıq likvidliyə malikdir. Lakin onlar bazarda rahat işləyə bilmirlər. Çünki pandemiya konyunkturayı

əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirdi və biznes subyektlərinin kredit qabiliyyətini azaltdı. Pandemiya sağlam bank müştərilərinin kontingentinin ciddi azalmasına gətirib çıxardı. Nəhayət, sağlam müştəriləri cəlb etmək üçün rəqabət dərinləşdi. Proses müəyyən qədər faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına təsir göstərə bilər. Çünki sahibkarların özlərinin təşəbbüskarlığı, yeni investisiyalar yatırmaq istəyi azalıb. Onlara cəlbəedici şərtlərlə kredit təklif olunmasa, kredit almaqda maraqlı deyillər.

Həmçinin kredit portfelinin azalması portfəldə güzəştli şərtlərlə kreditlərin xüsusi çəkisini artırır ki, bu da orta faiz dərəcələrinin azalmasına gətirib çıxarır. Təbii ki, prosesə Mərkəzi Bankın monetar siyasəti də təsir edəcək. Hazırda Mərkəzi Bank tərəfindən uçot dərəcəsinin artırılması şansları böyük deyil, çünki neftin qiyməti münasib səviyyədədir. İnflyasiyanın səviyyəsi də hələ ki, tənzimlənən səviyyədədir. Lakin uçot dərəcəsinin aşağı salınması meyilləri yaranarsa, bu, müəyyən dərəcədə vəsaitlərin bazara əlavə daxil olmasına imkan yarada bilər. Təəssüf ki, bizdə Mərkəzi Bank bir tərəfdən uçot dərəcəsini artırır, digər tərəfdən isə bank maliyyələşməsi prosesində mərkəzləşdirilmiş kredit alətindən bir qədər istifadə edir.

Pandemiya dövründə kommərsiya bankları tərəfindən problemlı kreditlər üzrə tənzimləyici güzəştlər verilmişdir. Bu güzəştlərin qüvvədə olma müddəti başa çatıb və güzəşt dövrünün başa çatması problemlı aktivlərin uçota alınmasına və bankların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu proses onların cəlb etdikləri vəsaitin faiz dərəcəsinə də mənfi təsir göstərə bilər, onun artmasına və bankların faiz xərclərinin artmasına səbəb ola bilər (<https://az.sputniknews.ru/20-200517/kommercheskie-banki-zakrytie-423957461.html>).

Pandemiyanın mənfi təsirlərini kompensasiya etmək üçün dövlətin həyata keçirəcəyi əsas tədbirləri qeyd edək:

- 1) pandemiya əziyyəti çəkən sahibkarlar üçün müvəqqəti vergi güzəştləri təmin etmək;
- 2) işçilərini azaltmayan şirkətlərə əlavə vergi və gömrük imtiyazlarını təmin etmək;
- 3) koronavirusla əlaqədar gəlir mənbəyini itirmiş əhəlinin ən az müdafiə

olunan təbəqələrinə müvəqqəti kompensasiyalar vermək;

4) kiçik və orta müəssisələri dövlət tenderlərində iştirak etmək üçün daha aktiv şəkildə cəlb etmək;

5) dövlət fondları vasitəsilə kreditlərin verilməsi işini gücləndirmək (Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Aqrar Kreditlər və İnkişaf Agentliyi və s.);

6) mikrokreditləşmənin inkişafında bankları dəstəkləmək (xüsusilə bölgələrdə);

7) sahibkarlara kreditlər və istehlak kreditləri üzrə faizlərin bir hissəsini subsidiyalaşdırmaq.

Azərbaycan Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) COVID-19 koronavirusundan zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinə dəstək məqsədilə 149,7 milyon manat məbləğində zəmanət verib.

31 may 2021-ci il tarixinə dövlət zəmanətli kreditlərin və onlar üzrə faizlərin subsidiyalaşdırılması mexanizmi çərçivəsində 149,7 milyon manat məbləğində təminat verilib. Ümumi məbləği 258,3 milyon manat olan kreditlər üzrə 1 026 min müraciət üzrə təminat verilib.

Bundan əlavə, SİF sahibkarlara 57 milyon manat məbləğində mövcud kreditlərin faiz dərəcələri ilə subsidiyaların verilməsi barədə qərar qəbul edib.

2021-ci ildə subsidiyaların ödənilməsinə 80 milyon manat ayrılmışdır.

Pandemiyadan müəyyən zərər çəkən sahibkarlıq subyektlərinə (həm kiçik, həm də orta sahibkarlıq subyektləri) vergi güzəştləri və məzuniyyətlər verilib. Bu, Azərbaycan Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Fərmanının 10.2-ci bəndinin icrası ilə əlaqədar Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi “Koronavirus pandemiyası (COVID-19) və onun yaratdığı kəskin dalğalanmalar dünya enerji bazarlarında və birja bazarlarında, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında, makroiqtisadi sabitlikdə, ölkədə və sahibkarlıq subyektlərində məşğulluq məsələləri” Tədbirlər Planında əksini tapıb.

Pandemiyadan müəyyən zərər çəkən sahibkarlıq subyektlərinə (həm kiçik, həm də orta sahibkarlıq subyektləri) aşağıdakı vergi güzəştləri təqdim edilib:

- mikro sayılan sahibkarlıq subyektlərinə sadələşdirilmiş vergi güzəştləri;

- əmlak və torpaq vergisindən müvəqqəti azadolma;
- sadələşdirilmiş vergi, həmçinin mənfəət (gəlir) vergisi üzrə güzəştlərin möhləti verilmişdir;
- mənfəət (gəlir) vergisi və əmlak vergisi üzrə cari vergi ödənişlərindən müvəqqəti azadolma;
- mikro sahibkarlıq subyektləri üzrə (gəlir və mənfəət, əmlak və sadələşdirilmiş vergitutma üzrə) hesabatların təqdim edilməsi müddətlərinin uzadılması və vergilərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılması;
- pandemiyanın mənfə təsirinə məruz qalmış iqtisadi fəaliyyət sahələrində vergilərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılması;
- icarədən tutulan vergilər üzrə güzəştlərin verilməsi;
- ödənilməmiş vergilər, habelə işsizlikdən sığorta bə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə faizlərin hesablanmasından müəyyən müddətə möhlət;
- bir çox sahibkarlıq subyektləri üçün sosial sığorta yükünün aşağı salınması.

Mikromaliyyəyə çıxışın çətinliyi sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əsas maneədir. Xüsusilə, KOS-lar daha yüksək faiz dərəcələri və daha sərt kredit şərtləri ilə üzləşməyə meyllidirlər, iri şirkətlərə nisbətən daha çox kredit norması ilə üzləşirlər və rəsmi maliyyə mənbələrinə çıxışları daha azdır.

Kredit zəmanəti sistemləri KOM-ların təklif edə biləcəyi girov çatışmazlığını aradan qaldırmaqla, eləcə də KOM-un uğursuzluğu halında bankları potensial kredit itkilərindən sığortalamaqla etibarını və riskin yayılmasını daha da artırır.

Kiçik və orta biznes inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Azərbaycanı da kiçik və orta biznesin iqtisadiyyatda payı Qərbi ölkələrindən xeyli aşağıdır. Buna görə dövlət kiçik biznesə kömək üçün qanunvericilik tədbirləri görür. Dövlət faktiki olaraq dövlət orqanlarını və dövlətin iştirak etdiyi şirkətləri satınalmalarının bir hissəsini kiçik və orta biznesə verməyə, o cümlədən KOS üçün xüsusi tenderlər keçirməyə məcbur edir (<https://www.b2b-center.ru/smb/>).

Kiçik və orta biznesin bir çox nümayəndələri böyük şirkətlərə, xüsusən də dövlət şirkətlərinə öz xidmətlərini təklif etməyə belə cəhd etmirlər. Çətin iqtisadi vəziyyət səmərəlilik haqqında düşünmək, fəaliyyətləri optimallaşdırmaq yollarını,

reallaşdırılmamış imkanları, yeni bazarları, yeni satış kanallarını axtarmaq vaxtıdır. Kiçik və orta biznes kateqoriyasından demək olar ki, hər bir vicdanlı və yaxşı fəaliyyət göstərən şirkət dövlət şirkətlərinin və dövlət təşkilatlarının tenderlərinin daimi qalibi ola bilər.

Kommersiya bankları da öz növbəsində:

1) distant xidmət kanallarını təkmilləşdirməli və onların təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Distant xidmət kanallarının inkişafına, xüsusən də telemarketing, rəqəmsal elektron imzaların və kağızsız iş axınının inkişafı, həmçinin təhlükəsizlik sistemləri və biometrika daxildir.

Bəzi banklar öz platformalarına fəal şəkildə sərmayə qoyurlar, onları danışıq təhlili sistemləri, real vaxt rejimində göstərişlər, bilik bazası və digər funksionallıqları ilə tamamlayırlar.

Bu tendensiyanın davamı isə vahid biometrik sistemin daha da inkişafı və əksər bankların ona daxil edilməsi olacaq. Bu, müştərilərin rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinə inamının artmasına töhfə verəcək və biometrik məlumatların saxlanması və emalı sistemlərinin tətbiqi xərcləri orta müddətdə onlayn ödənişlərin və köçürmələrin sayının artması hesabına komissiyalar hesabına kompensasiya ediləcək.

İnformasiyalaşdırma prosesi nə qədər irəli getsə, məlumatların təhlükəsizliyi və emalı məsələsi bir o qədər çox ortaya çıxır. İnformasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin gücləndirilməsi, texniki vasitələrin, proqram təminatının dəyişdirilməsi və vaxtında yenilənməsi, süni intellektdən istifadə etməklə qeyri-standart metodların tətbiqi, mobil operatorların cəlb edilməsi və əhalinin maarifləndirilməsi yolu ilə haker və fırılacaqılara qarşı mübarizə texnologiyaları daim inkişaf etdirilməli və gücləndirilməlidir.

2) müştərilərə güzəşt müddətinin verilməsi mexanizmini işləyib hazırlamalıdır. Mərkəzi bank prudensial tənzimləməni yumşaltmaqla və lazımı likvidliyi təmin etməklə bankları dəstəkləməlidir. Güzəşt müddəti o deməkdir ki, kredit verildikdən sonra bir müddət banka faiz ödəməyə ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, müəyyən müddət ərzində borcunu ödəyən müştəri bankın pulundan şərti

olaraq pulsuz istifadə edəcək. Buna görə də, borc vermək üçün güzəşt müddəti belə çətin bir zamanda borc puldan istifadə etmək üçün həqiqətən əlverişli bir fürsətdir.

3.3. Koronavirus pandemiya şəraitində kommertiya banklarında məsafədən xidmətlə əlaqədar informasiya təhlükəsizliyinin təmini istiqamətləri

Əhali üçün maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığının inkişafı bank sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Məsafədən bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına, ölkə iqtisadiyyatının kredit-maliyyə sektorunda banklar arasında rəqabətin stimullaşdırılmasına yönəlmiş maliyyə texnologiyalarının inkişafı olmadan qarşıya qoyulan vəzifəyə nail olmaq mümkün deyil.

Banklar tərəfindən təklif olunan innovativ məhsul və xidmətlərdən istifadə şərtlərinin dəyişməsi kredit təşkilatlarını qeyri-qiymət üsulları ilə müştəriləri cəlb etməyə məcbur etdi və nəticədə xidmət keyfiyyətinin inkişafına, əməliyyatların sürətinin artmasına və bank xidmətlərinin göstərilməsi rahatlığın yaxşılaşmasına töhfə verdi. İqtisadiyyatın bank sektorunda tədricən qeyri-qiymət rəqabəti sisteminə keçid getdikcə daha çox nəzərə çarpırdı.

Rəqəmsallaşmanın təsiri altında iqtisadi əlaqələr də dəyişir. 2020-ci ildə onlar COVID-19-un yaratdığı qlobal pandemiya ilə çətinləşdi. Bu hadisə iqtisadiyyatın əksər sahələrinin inkişafını çətinləşdirdi və distant bank xidmətlərinin inkişaf etməmiş sisteminin problemlərini kəskinləşdirdi. Pandemiya ilə bağlı mövcud vəziyyət, karantin tədbirləri, özünü-təcrid tədbirləri xeyli sayda istifadəçinin məsafədən ödəniş və hesablaşma sistemində keçidini sürətləndirib (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-uskorennogo-vnedreniya-distantsionnogo-bankovskogo-obsluzhivaniya-naseleniya-v-usloviyah-pandemii-prichiny-sledstviya>).

Özünü-təcrid və karantin şərtləri əhalinin əvvəllər yalnız ənənəvi metodlardan istifadə edən təbəqələri tərəfindən bank texnologiyalarının fəal istifadəsinə təkan vermişdir. Distant bank xidməti sahəsində dələduzluq nəticəsində artım qeydə alınıb. Bütün müşahidə edilən hücumların əsas məqsədi əvvəllər olduğu kimi, əldə edilən nəticələrin istənilən yolla monetizasiyası idi. Lakin hücumların vasitələri və

metodları toplusu, cinayətkar qrupların arsenallarında onların nisbəti xarici vəziyyətin təsiri altında situativ şəkildə dəyişir.

Cari hesablar üzrə dələduzluq yalnız hesab sahibinin overdraft limitindən istifadəni nəzərdə tutmur, həm də çox vaxt dələduzluq fəaliyyəti üçün qapı açır. Cinayətkarlar istehlak kreditləri və ya kredit kartları kimi digər maliyyə məhsulları ilə sonrakı fırılداqları üçün şəxsi məlumatların uğurla oğurlanması nəticəsində əldə edilən məlumatlardan istifadə edə bilirlər.

Maliyyə sektorunda əksər təşkilatlar tərəfindən distant iş rejiminin tətbiqi, həmçinin bank proqramlarından və onlayn xidmətlərdən istifadənin artması kibercümlərin sayının artmasının əsas səbəbi olub. Müvafiq olaraq, həmin dövrdə aşağıdakılar qeydə alınmışdır (<http://government.ru>):

- fişinq poçt göndərişlərinin sayında əhəmiyyətli artım;
- zərərli proqram təminatının yeni növlərinin yaranması;
- hacker qruplarının aktivləşdirilməsi.

2020-ci ildə müxtəlif proqram şifrələyicilərinin paylanması ilə bağlı məlumat mübadiləsi iştirakçılarından çoxlu sayda sorğu daxil olub. Proqram şifrələyicilərinin yayılmasının əsas yolu zərərli icra edilə bilən faylı ehtiva edən e-poçt mesajlarının qoşma kimi göndərilməsi və ya mesajın mətnində bu faylı yükləmək üçün linkin olmasıdır.

Təhlillər əsasında məlum olub ki, təcavüzkarlar ən çox (bütün halların 44%-i) bankomatın qapısını açmaq üçün müxtəlif cihazlardan istifadə ediblər, ardınca isə nağd pulla bankomat kasetlərini çıxarıb oğurlayıblar. İşlərin 32%-i nağd cash trapping ilə bağlıdır ki, bu da hərfi mənada “pul tutma” deməkdir (Костенко Р.В., 2018: с.229).

2020-ci ilin ikinci rübündə pandemiya ilə bağlı mal və xidmətlərə görə məsafədən ödəniş üsullarının xüsusilə aktiv şəkildə tətbiqinə başlanılıb. Karantin məhdudiyyətləri tətbiq olunana qədər malları birbaşa satış məntəqələrindən alıb pulunu ödəyən əhəlinin bir hissəsi evə çatdırılmadan istifadə etməyə başlayıb. Məsafədən ödənişlər və hesablaşmalarla işləməkdə lazımi təcrübənin olmaması səbəbindən bu kateqoriyalı vətəndaşlar sosial mühəndislik üsullarından istifadə

edərək hücum edənlərə qarşı durmağa hazır deyildilər. Nəticədə 2020-ci ilin iyul ayına kimi elektron ödəniş vasitələrindən istifadə etməklə müştərinin razılığı olmadan həyata keçirilən dələduzluq əməliyyatlarının ümumi həcmi 2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 38% artıb (https://cbr.ru/Content/Document/File/83253/on-rib_2021.pdf).

Aydındır ki, hər hansı fırıldaqçılıq hallarının əksəriyyəti ya təcavüzkarların elektron ödəniş vasitələrinə icazəsiz birbaşa çıxış əldə etməsi, ya da pul sahiblərinin aldatma və ya etibardan sui-istifadə etməklə fırıldaqçıların xeyrinə pul köçürməsinə sövq etməsi deməkdir. Bu zaman müştərilər öz məxfi məlumatlarını verməklə bankla bağlanmış müqaviləni müstəqil şəkildə pozmuş olurlar. Məlumdur ki, müqavilənin pozulması birtərəfli qaydada onu hüquqi qüvvədən məhrum edir və bu halda bank müştərinin törətdiyi hərəkətlərə görə məsuliyyət daşımır və itirilmiş məbləği ona qaytarmağa borclu deyil.

Sosial mühəndislik, bank sistemlərinə tam hüquqlu hacker hücumunun təşkilindən fərqli olaraq, hücum edənlərdən əhəmiyyətli maliyyə investisiyaları və ya hər hansı xüsusi texniki biliklər və ya konkret şəxs və onun gəlirləri haqqında məlumat axtarmaq tələb etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qurbanı seçərkən oğurluq riski təkcə mövcudluğu ilə deyil, həm də ala biləcəkləri məbləğlə müəyyən edilir. Fiziki şəxslər hesablaşmalar üçün telefondan, ödəniş kartlarından və internet bankçılıqdan getdikcə daha çox istifadə etdikləri üçün bu gün oğurluğa ən çox həssas olan şəxslərdir. Mobil telefondan və İnternet bankçılıqdan istifadə edərək pul köçürmələri zamanı itki riski fərdi mənbələrdə itkilərin ümumi sistemində demək olar ki, 90% qiymətləndirilir (https://cbr.ru/analytics/ib/review_1q_2q_2020/).

Buna əlavə etmək lazımdır ki, bu cür əməliyyat xüsusi maddi yatırım tələb etmir və təhsilə uzun müddət vaxt tələb etmir. Fırıldaqçılar sadəcə aşağı maliyyə savadlılığı və onların şəxsi məlumatlarının mövcudluğunu istifadə edərək insanları manipulyasiya edir. Məlumatın bir hissəsi əhali tərəfindən müstəqil şəkildə (məsələn, sosial şəbəkələrdə şəxsi səhifələrdə açıq məlumatlar) açıqlanır ki, bu da fırıldaqçıların müştərilərin hesablarına mobil əlavələr və internet bankda şəxsi kabinet vasitəsilə daxil olmağa imkan verir. Başqa sözlə, fırıldaqçılar insana zəng

etmək və bankın əməkdaşı kimi təqdim etməklə, hazırda kifayət qədər müdafiə olunan təhlükəsizlik sistemlərini işə salmaqdan daha çox məlumat əldə etmək daha asandır.

Beləliklə, ödəniş xidmətlərinin əlçatanlığının artması təcavüzkarların marağını bankomatlardan və tacirlərdən CNP əməliyyatlarına, distant bankçılıq kanallarına doğru dəyişməyə səbəb olub. Sosial mühəndislik metodlarından istifadə edilməklə, on oğurluq hadisəsindən yeddisi (kiber fırıldaqçılara məlumat verən vətəndaşların aldadılması və ya etibarından sui-istifadə yolu ilə) həyata keçirilib. Təcavüzkarlar telefon nömrələrinin dəyişdirilməsi texnologiyalarından fəal şəkildə istifadə edirlər. İnternetdə mal və xidmətlərin ödənişi zamanı sosial mühəndisliyin payı artıb, ərzaq, zəruri malların alınması, mobil rabitənin ödənişi və s. ilə bağlı oğurluq sxemindən istifadə edən fırıldaqçı saytların sayı da artıb. Elektron ödəniş vasitələrindən istifadə etməklə aparılan əməliyyatların ümumi həcmnin artması fonunda müştərinin razılığı olmadan aparılan ödəniş əməliyyatlarının həcmnin dəyişməsi +59% artım göstərib (https://www.rbchttps://arb.ru/banks/analytics/obzor_operatsiy_overshennykh_bez_soglasiya_klientov_finansovykh_or-ganizatsiy_za-10369224/).

Oğurluq risklərinin, o cümlədən sosial mühəndislik üsullarının tətbiqi ilə bağlı risklərin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər davam edən təhlillərə, sosioloji və digər sorğulara əsaslanmış və həm normativ bazada, həm də saxtakarlığın qarşısının alınması mexanizmində dəyişiklik nəzərdə tutulmuşdur. Təhlil bankların əməliyyat növlərini aşağıdakı bloklara böldüyü şəkildə qurulmuş yeni hesabat formasının doldurulması qaydalarına əsaslanırdı:

1. distant bankçılıq sistemində fiziki şəxslərin razılığı olmadan aparılan əməliyyatlar (bu halda onlayn bankçılıqdan istifadə etməklə icazəsiz əməliyyatların aparılması halları nəzərdə tutulur);

2. bankomatlar, terminallar və imprinterlər vasitəsilə fiziki şəxslərin razılığı olmadan aparılan əməliyyatlar, CNP əməliyyatları.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda dələduzluq və ya etibardan sui-istifadə yolu ilə dələduzluq əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin hesablanması, həmçinin

müştərilərin "sosial mühəndislik" adlanan metodlarla müstəqil əməliyyatlara cəlb edilməsində banklar tərəfindən dəymiş zərərləri və ziyanın ödənilməsini xarakterizə edən rəqəmlər göstərilir. Belə ki, bütün dələduzluq əməliyyatlarının üçdə iki hissəsi mal və xidmətlərin ödənilməsi üzrə icazəsiz əməliyyatların maliyyələşdirilməsilə həyata keçirilirsə, zərərin qaytarılması 15%-lə məhdudlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sosial mühəndislik sahəsində ən geniş yayılmış fırıldaqçılıq sxemləri aşağıdakılardır:

1) potensial qurbanın məxfi məlumatların (İnternet bankçılıq və ya mobil bankçılığa daxil olmaq üçün etimadnamələr, birdəfəlik parol və ya CVC kodu) aldatma yolu ilə söhbət vasitəsilə əldə edilməsi. Hücümçular bir insanın qorxusundan və ya tamahından istifadə edərək, ya bu anda təcili dayandırılmalı olan şübhəli bir əməliyyatın edildiyi ilə qorxutmaqla, ya da hər hansı bir məlumatın təqdim edilməli olduğu qalibiyyət vəd etməklə istifadə edirlər.

2) viruslardan, troyanlardan istifadə etməklə qurbanın mobil və ya internet bankına giriş əldə etmək, bankın internet saytının sürətini yaratmaq. Belə bir nüsxədən təcavüzkarlar bütün lazımi məlumatları əldə edirlər.

Kommersiya bankları elektron pul vəsaitlərinə icazəsiz girişin əldə edilməsi risklərinin və informasiya mühafizəsinin təmin edilməsi ilə bağlı işçilərin və müştərilərin məlumatlılığının artırılması üzrə tədbirlərin keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər (Regulation of the Bank of Russia of September 09.08.2021: p.126).

Ölkənin bank sektorunun yüksək likvidlik və kapital adekvatlığı əmsallarına baxmayaraq, BVF ekspertləri koronavirus pandemiyası fonunda onun bank sektoru üçün nəticələrini yumşaltmaq üçün tədbirlərin müddətini uzatmamağı tövsiyə edirlər. Bu, distant bank xidmətlərinin inkişaf tempini bir qədər ləngidə bilər və eyni zamanda, məsələn, hazırda yaradılan, insanın əlyazmasını düzəldə bilən texniki proqramları stimullaşdırma bilər. Nəticədə, insanın klaviatura əlyazmasını da saxtalaşdırma bilən proqramlar peyda olacaq. Əməliyyatı kimin etdiyini davranış əlamətləri ilə qiymətləndirmək üçün banklar böyük miqdarda məlumat toplamalı və diqqətlə təhlil etməlidirlər. Bu, şübhəsiz ki, xərcləri artıracaq və cihazın istifadə parametrlərinin qiymətləndirilməsinin kifayət qədər təfərrüatlı tərtib edilməməsi

kredit təşkilatlarına ən səmərəli sistemləri yaratmaqdan, xərcləri minimuma endirməyə diqqət yetirməyə imkan verəcəkdir.

Əhalini birbaşa sosial mühəndislikdən qorumaq üçün yüksək keyfiyyətli tədbirlər hazırlamaq üçün bu metodun fırıldaqçılar arasında niyə bu qədər populyar olduğunu başa düşmək lazımdır.

Fırıldaqçılar tərəfindən insanları aldatmağın psixoloji yollarının daim yenilənməsini nəzərə almaq lazımdır. 2020-ci ildə fırıldaqçılar gedən nömrəni banka məxsus nömrə ilə əvəz edə biləcək texnologiyaya sahib oldular. Əgər əvvəllər əhali bu zəngin bankdan çıxmadığını anlamaq üçün telefon nömrəsinə baxmaq kifayət idisə, indi belə bir zəng rəsmi görünür. Zərər çəkmiş şəxsdən birdəfəlik parol almaq üçün fırıldaqçıların ən geniş yayılmış bəhanəsi SMS-dən şübhəli əməliyyatların bloklanmasıdır. Yalan üsullarının mümkün variantlarını təxmin etmək çətin ki, mümkün olsun, lakin əhalini meydana çıxan fəndlər barədə hər yerdə xəbərdar etmək tamamilə mümkündür.

Yaranan yeni dələduzluq sxemlərinə qarşı mübarizənin ayrı-ayrı istiqamətlərini nəzərdən keçirərkən unutmamaq olmasın ki, fiziki şəxslərin ödənişlər və hesablaşmalar sistemində icazəsiz əməliyyatların azaldılması üçün əsas imkanlar, ilk növbədə, informasiya sızmasını azaldan, texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı tədbirləri, alternativ rabitə kanalı üzrə əməliyyatın təsdiq edilməsi, həmçinin antifrod sistemlərin daha da inkişaf etdirilməsi, o cümlədən, distant bank xidməti və SMS-bankçılıq da daxil olmaqla, əməliyyatların aparılması kanallarının genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Müştəri cihazlarında daha dəqiq sistem və onun identifikasiyası üsulları kimi antivirus proqram təminatının bank proqramlarına quraşdırılması mühüm amil ola bilər (http://www.tadviser.ru/index.php/Article:RBS_-_Systems_remote_anking_service).

İnformasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinə qarşı mübarizə bir sıra texniki qaydalara riayət etməklə başlamalıdır:

- istifadəçilərin kompyuterlərində və serverlərdə antivirus proqram təminatının istifadəsi, həmçinin onun bazalarının vaxtında yenilənməsi;
- müntəzəm monitorinq və ümumi ofis proqram və əməliyyat sistemləri təhlükəsizlik

düzeltmələrini quraşdırılması;

- ödəniş terminalları və bankomatlar üzərində bütövlüyə nəzarət sistemlərinin quraşdırılması vasitəsilə üçüncü tərəf proqramlarının icazəsiz işə salınmasının qarşısının alınması təcrübəsi;

- proqram təminatının istifadə müddətinin başa çatmasına, bütün informasiya sisteminin həyat qabiliyyətinin məcburi saxlanması ilə dəstəklənməyən proqram təminatının vaxtında geri alınması üçün tədbirlərin mövcudluğuna nəzarət;

- çıxış səviyyəsi yüksək olan hesablardan istifadənin məhdudlaşdırılması siyasətinin həyata keçirilməsi, yerli inzibatçıların hesablarına kəmiyyət limitinin tətbiqi;

- təşkilatın əməkdaşları ilə informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmə sahəsində müntəzəm təlimlərin keçirilməsi, o cümlədən sosial mühəndislikdən istifadə etməklə hücumlara qarşı müqavimətin yoxlanılması üçün dövrü təlimlərin təşkili;

- təşkilatın informasiya infrastrukturuna hücumlara qarşı ixtisaslaşmış bölmələrin hazırlığının yoxlanılması üçün tam hüquqlu kibertəlimlərin keçirilməsi;

- şəbəkələrarası ekranlardan və digər nəzarət proqram-aparat vasitələrindən istifadə etməklə İnternetə nəzarət edilməyən çıxış imkanlarının istisna edilməsi (<https://cyberleninka.ru/article/n/mery-protivodeystviya-ugrozam-informat-sionnoy-bezopasnosti-bankovskogo-sektora-rossii-v-period-pandemii-koronavirusa>).

Hücumları aşkar etmək və onlara cavab vermək proseslərinin təkmilləşdirilməsinə aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə nail olmaq olar:

1) İnternetlə həmsərhəd olan cihazın şəbəkə qoşulma protokollarını saxlamaq, informasiya təhlükəsizliyi insidentlərinin mümkün araşdırılması üçün onların kifayət qədər saxlanma müddətini təyin etmək;

2) “Ağ siyahılar” texnologiyasını tətbiq etməklə istifadəçilərin kompüterlərində və serverlərində quraşdırılmış proqram təminatına nəzarəti təmin etmək;

3) Distant idarəetmə alətləri üçün idarəetmə seanslarının qeydlərinin qeydiyyatını və saxlanmasını təmin etmək, məsafədən qoşulmanın mümkün olduğu

IP ünvanlarının diapazonunu məhdudlaşdırmaq.

Eyni zamanda, kommersiya bankları hüquqi şəxslərə yönəlmiş hücumlara

xüsusi diqqət yetirməlidirlər, çünki bu hücumlar hazırda ən aktivdir və ən böyük zərərə səbəb olur. Kredit-maliyyə sektorunun təşkilatı tərəfindən bu cür hücumlara qarşı tədbirlər aşağıdakı kimi olmalıdır (И.В. Ларионова, 2016: с.280):

- tipik müştəri ödənişlərini nəzərə alan anti-fırılacaqçı qaydaların yaradılması, habelə belə qaydalar işə salındıqda müştəriyə məlumat verilməsi;
- müştəri tərəfindən mümkün əks tədbirləri göstərməklə, mövcud oğurluq üsulları haqqında bütün müştərilərin məlumatlandırılması;
- informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmə baxımından müştəri təşkilatların nümayəndələri ilə müntəzəm təlimlərin keçirilməsi.

Müştərinin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlərə qarşı mübarizə tədbirləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- antivirus proqramlarından istifadə, habelə onun məlumat bazalarının vaxtında yenilənməsi;
- antivirus mühafizəsi vasitəsi ilə informasiya sistemlərinin müntəzəm olaraq tam skan edilməsi;
- ödəniş tapşırıqlarının bütün rekvizitlərinin distant bank xidməti sistemində daimi vizual yoxlanılması;
- bütün hallar aydınlaşdırılana qədər şübhəli ödənişlərin təsdiqindən imtina.

Şübhəsiz ki, sadalanan tədbirlər işlənmiş və sınaqdan keçirilmiş icra mexanizminə ehtiyac duyur. Bununla belə, imkanların açılması məsələsinin qoyulmasının özü artıq perspektivlər deməkdir və bank sektorunun xidmətlərinin inkişafında prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. COVID-19 pandemiyasının böhranı ilə sürətlənən rəqəmsal inqilabın tətbiq etdiyi şəraitdə əhaliyə məsafədən xidmətlər fırlacaqçıları tərəfindən şəxsi məlumatların icazəsiz alınmasının etibarlı mühafizəsi ilə müşayiət olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir ölkədə kredit ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinin formalaşmasında kommərsiya bankları mühüm rol oynayır. Kommərsiya bankları əmanət, sığorta, köçürmə və hesablaşma, anderraytiq, kredit, investisiya planlaması, brokerlik, kredit pullarının emissiyası kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Pandemiya Azərbaycanda kommərsiya banklarının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- *Kommərsiya banklarının əsas strukturuna inzibati idarəetmə orqanları, bankın funksional xidmətləri, depozitlər və kreditlər bölməsi, bankın daxili xidmətləri aiddir.* Kommərsiya banklarının inzibati idarəetmə orqanı kimi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı, Bankın İdarə Heyəti və Müşahidə Şurası çıxış edir. Bankın funksional xidmətləri qismində isə iqtisadi idarəetmə, depozitlərin idarə edilməsi, valyuta və qiymətli kağızların idarəetməsi, əməliyyatların idarə edilməsi və beynəlxalq əlaqələrin idarə edilməsi xidmətləri çıxış edir. Kommərsiya bankının strukturuna daxil olan bankın daxili xidmətləri kimi isə insan resurslarının idarə olunması, mühasibat uçotu və hesabdərliq, nəzarət və daxili audit, eləcə də informatika bölməsi çıxış edir.

- *Kommərsiya banklarının maliyyə ehtiyatları dedikdə, bankların passiv və eləcə də aktiv əməliyyatları həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri vəsaitləri başa düşülür.* Kommərsiya banklarının aktiv əməliyyatları dedikdə, banka cəlb olunan vəsaitlər, başqa sözlə desək, bankın depozit kimi qəbul etdiyi vəsaitlər başa düşülür. Kommərsiya banklarının passiv əməliyyatları dedikdə isə bank tərəfindən vətəndaşlara verilən kreditlər başa düşülür.

- *Kommərsiya bankları özünü-təcrid dövründə müştərilərin əməliyyatlarını asanlaşdırmaq, ehtiyaclarını ödəmək üçün əlindən gələnə etdi.* Banklara fiziki müraciətlərin sayı azaldılıb, pensiya kartları ünvanda təqdim edilib, məhz kommərsiya bankları aztəminatlı qrupa daxil olan 600 min nəfərə ümumilikdə 450 milyon manat ödəniş edib. Həmçinin, bankomatların konkret banka mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, əhalinin həssas qruplarına sosial müavinətlərin ödənilməsi üçün ödəniş kartlarından vəsait çıxarılarkən banklar komissiya tutmayıblar.

Kommersiya bankları internet bankçılığın köhnə versiyasından istifadə edən bütün sahibkar müştərilərini daha müasir və rahat versiyaya köçürərək müştərilərə bütün əməliyyatları məsafədən həyata keçirməyə imkan verir.

- *Kreditlər restrukturizasiya edilib və yenidən maliyyələşdirilib.* Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, pandemiyanın mənfi nəticələrinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan kommersiya bankları kreditlərin restrukturizasiyası və yenidən maliyyələşdirilməsini həyata keçirib.

COVID-19 pandemiyasının iqtisadi və sosial nəticələrini nəzərə alaraq, pandemiya şəraitində Azərbaycanın kommersiya banklarının inkişafına dəyən zərərin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

- *Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında kommersiya banklarının rolunu artırmaq üçün bankların kapitalını artırmaq lazımdır.* Bunun üçün kommersiya banklarının nizamnamə kapitalının artırılması üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. Bank sisteminin kapitallaşması istiqamətində bank ictimaiyyətinin məqsədyönlü fəaliyyəti, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının dəstəyi lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas səylər bütün kommersiya banklarının öz vəsaitlərinin artırılmasına və təbii ki, kreditləşmənin həcmünün artırılmasına yönəldilməlidir. Bunun üçün bütün ölkə ərazisində kapitalın bu ölkədə böyük üstünlüklərlə işləməsinə imkan verən hüquqi mühit yaratmaq lazımdır. Buna vergi güzəştləri, investorların hüquqi müdafiəsi və büdcə şəffaflığı, iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi şərtlərinin bərabərləşdirilməsi kömək edə bilər.

- *Subordinasiyalı krediti inkişaf etdirmək lazımdır.* Bunun üçün Azərbaycanda dövlət tərəfindən iri banklara subordinasiyalı kredit verilməsi zəruridir ki, onun köməyi ilə kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı artacaq, əlavə vəsaitlər yaranacaq, bank sisteminin ümumi kapitallaşma səviyyəsi yüksələcək. artacaq və son nəticədə Azərbaycanın bank sistemi xarici investorlar qarşısında etibarlılıq reputasiyasını bərpa edə biləcək.

- *Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı banklardakı vəziyyətin dinamikasını*

diqqətlə izləməlidir. Bu hədsiz çətin dövrdə pul və maliyyə sabitliyini qorumaq üçün banklarla sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Əsas məqsəd komməriya banklarının sağlamlığını və maliyyə sektorunda ümumi şəffaflığı qorumaq olmalıdır.

- *Müştərilərə güzəşt müddətinin verilməsi mexanizmini hazırlamaq lazımdır.*

Mərkəzi bank prudensial tənzimləməni yumşaltmaqla və lazımi likvidliyi təmin etməklə bankları dəstəkləməlidir. Kreditin güzəşt müddəti o deməkdir ki, kartla kredit üçün müraciət etdikdən sonra bir müddət banka faiz ödəməyə ehtiyac yoxdur. Güzəştli dövr kreditləşməsi borc pulu belə çətin bir zamanda istifadə etmək üçün həqiqətən əlverişli imkandır.

- *Distant xidmət kanalları təkmilləşdirilməli və onların təhlükəsizliyi təmin edilməlidir.* Uzaqdan xidmət kanallarının inkişafına, xüsusən də telemarketing, rəqəmsal elektron imzaların və kağızsız iş axınının inkişafı, həmçinin təhlükəsizlik sistemləri və biometrika daxildir.

Komməriya banklarının işinin optimallaşdırılmasının yuxarıda göstərilən üsulları pandemiya dövründən ən az itki ilə çıxmağa imkan verəcək və ölkənin bank sektorunun daha da inkişafına töhfə verəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları” 24.04.2020, 16/1-2
1. “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 11 avqust 2011
2. “Karantin rejimi müddətində pandemiyadan zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına reqlulyativ tətillin verilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarının icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 30 aprel 2020-ci il tarixli Qərarı.
2. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, 19.03.2020
1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. (2013), “Bank işi ilə elektron bankçılıq”, Bakı - 420 s.
2. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. (2017), “Bank işi” Dərslik - 510 s.
3. Bağırov M.M. “Banklar və bank əməliyyatları” Dərslik. 2014, 480 s.
4. Bəşirov R.A. (2017), “Bank işi” Dərslik. 420 s.
5. Cavadov A.M., (2012), Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymətləndirmə. Bakı 480 s.
6. Əliyev M.F. (2014), “Bankların inkişaf istiqamətləri”. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 120 səh.
7. Əliyev M.F., (2013) “Bank məhsullarının inkişaf strategiyası”. İqtisadiyyat və audit jurnalı, № 8.
8. Əliyev M.F., (2016), “Bank islahatları ilə vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə”. Ekspert jurnalı, №3-4.

9. Nacıyeva L.A. (2017). “Xidmət sahələrinin marketinqi” Dərs vəsaiti - Bakı, 276 səh
10. Məmmədov Z.F. (2017). “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı, Azərneşr. səh. 480.

Rus dilində

1. Абалов А. (2017), “Аналитики рынка рекомендуют: Рынок ценных бумаг”, № 11, М., с. 35-46
2. Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Алиев С.А. (2019). “Цифровизация банковского сектора: новые вызовы и перспективы // Экономика и управление”. № 6. С. 81—89.
3. Аббасов И., Ханкишиев Б. (2018). “Коммерческий банк в условиях перехода к рыночной экономике”. Баку 600 с.
4. Агарков М.М., (2019), “Основы банковского дела” М. 540 с.
5. Афанасьева В.Н., Юзбашев М.М. (2018), “Анализ временных рядов и прогнозирование”, М., Финансы и статистика, 228 с.
6. Бабин В. (2015). “Методика расчета на фондовом рынке на примере РТС”, жур., Рынок ценных бумаг, Кг 17, М., с. 61-68.
7. Бочаров В.В., Попова Р.Г. (2018), “Развитие финансово-кредитного механизма в инвестиционной сфере”, Л., 322 с.
8. Викулин А.Ю., (2015), “Антимонопольное регулирование рынка банковских услуг” М. 652 с.
9. Власов П.Д. (2020) “Мировой кризис 2020: вызовы для мира и ЕАЭС. Опыт выхода из кризиса 2014/15 годов” Аналитическая записка по состоянию на 31.03.20, с.57
10. Гринспэн А. (2014) “Коммерческие банки и Центральный банк в рыночной экономике” // Вопр. экономики. - N 12. - С. 87-96.
11. Демичев А. (2011). “Банковский сектор и экономика” // Экономист. - N 11. - С.55-60.
12. Костенко Р.В. (2019). “Безопасное использование систем дистанционного банковского обслуживания: риски совершения несанкционированных

- операций и пути их минимизации” / Вестник современных исследований. - № 27 - С. 227-229. - ISSN : 2541-8300.
13. Ларионова И.В. (2021), Риск-менеджмент в коммерческом банке: монография; 1-е издание - Москва : Издательство Кнорус, 456 с. - ISBN 978-5-406-02907-7.
 14. Максимова Е.В., Морозов В.В. (2021), “Экономический рост и интеграция в новой модели мировой экономики” // Научно-аналитический журнал «Инновации и инвестиции»– №11. – С. 64-68
 15. Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Валиев Э.Н., Вейсов Е.Н. (2020). Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы // Экономика и управление. Т. 26. № 7. С. 775—783.
 16. Набиев С., (2019), “Зарубежные банки в Азербайджане”, журнал “Консалтинг Бизнес”, № 5/6, с. 56-61
 17. «Общая теория денег и кредита». под ред., Жукова Е.Ф, М. 2015, 480 с.
 18. Панова Г.С., (2018), «Кредитная политика коммерческих банков». М. 512с.
 19. Трехтенберг И.А., (2016), «Кредитная денежная система капитализма после II мировой войны». М. 632 с.
 20. Чечеткина Т. (2012). «Малые коммерческие банки: проблемы, перспективы» / В.Петушков // Экономист. - N 8. - С. 89-93.
 21. Шаламов Г.А. (2014) "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики// Общество и экономика. - N 9-10. - С.100- 105.
 22. Швецов Ю.Г. (2014) «Капитал банка: его достаточность и функции» / Деньги и кредит. - N 6. - С.34-36.

İngilis dilində

1. Mamedov Z.F., Abbasbeyli M.A., Valiyev E.N. (2020), «Banking Sector of Azerbaijan: Trends, Problems, Prospects. In: Economic and Social Development. Book of Proceedings of the 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development – XX International Social Congress» (ISC 2020). Moscow, pp. 59–62;

2. Regulation of the Bank of Russia of September 09.08., (2021), No. 382-P “On the Bank's payment system Russia”, 376 p.
3. Mamedov Z.F., Namazov V.F., Veliyev E.N. (2021), “Financial Market of Azerbaijan: New Challenges, Opportunities and Prospects. In: The 65th International Scientific Conference on Economic and Social Development”, pp. 76-83;
4. Mamedov Z.F., Qasimov A. (2020), “Challenges and Opportunities of the Non-Cash Payment Systems Development: Global Experience and Azerbaijan Practice. In: Economic and Social Development. Book of Proceedings of the 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development – XX International Social Congress (ISC 2020)”. Moscow, pp. 59–66.
5. Mamedov Z.F., Aliyev S., Jafarova N. (2020), “Digitalization of the Economy: Analysis of Influence on the Banking Sphere in Azerbaijan in the Context of World Experience. In: Book of Proceedings of the 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development” 25 June, 2020. Baku, Azerbaijan, vol. 2/4, pp. 584–591.
6. Acharya, V. V. (2019). “Is the International Convergence of Capital Adequacy Regulation Desirable?”, *The Journal of Finance* 58(6): 2745-2782.
7. Amri P. D. and B.M. Kocher. (2019). “The Political Economy of Financial Sector Supervision and Banking Crises: A Cross/Country Analysis”, *European Law Journal* 18(1): 24-43.
8. Arner, D.W. and M.W. Taylor. (2019). “The Global Financial Crisis and the Financial Stability Board: Hardening the Soft Law of International Financial Regulation?”, *UNSW Law Journal* 32 (2): 488.
9. Benmelech, E. and T. J. Moskowitz. (2018). “The Political Economy of Financial Regulation: Evidence from U.S. State Usury Laws in the 19th Century”, *The Journal of Finance* 65(3): 1029-1048
10. Calomiris, C.W. and S.H. Haber. (2014). “Fragile by Design: The Political Origins of Banking Crises and Scarce Credit. Princeton University Press, Princeton”.

11. Cihak, M., A. Demirguc-Kunt, E. Feyen and R. Levine. (2018). “Benchmarking financial systems around the world”, Policy research working paper No. 6175, World Bank, Washington, DC.
12. Financial Stability Board. (2018). “Evaluation of the effects of financial regulatory reforms on infrastructure finance”, FSB, Basel.
<https://www.fsb.org/2018/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-infrastructure-finance>
13. Financial Stability Board. 2019. “Evaluation of the effects of financial regulatory reforms on small and medium-sized enterprise (SME) financing”, FSB, Basel.
<https://www.fsb.org/2019/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-small-and-medium-sized-enterprise-sme-financing-overview-of-responses-to-the-consultation/>.
14. “Asian Development Outlook”, April 2020, “Asian Development Outlook Supplement”, June 2020.
15. “Global Economic Prospects”, June 2020, January - 2020
16. “World Economic Outlook: The Great Lockdown”, April - 2020, “World Economic
17. “Outlook Update: A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery” June 2020, “World Economic Outlook: A Long and Difficult Ascent” October 2020

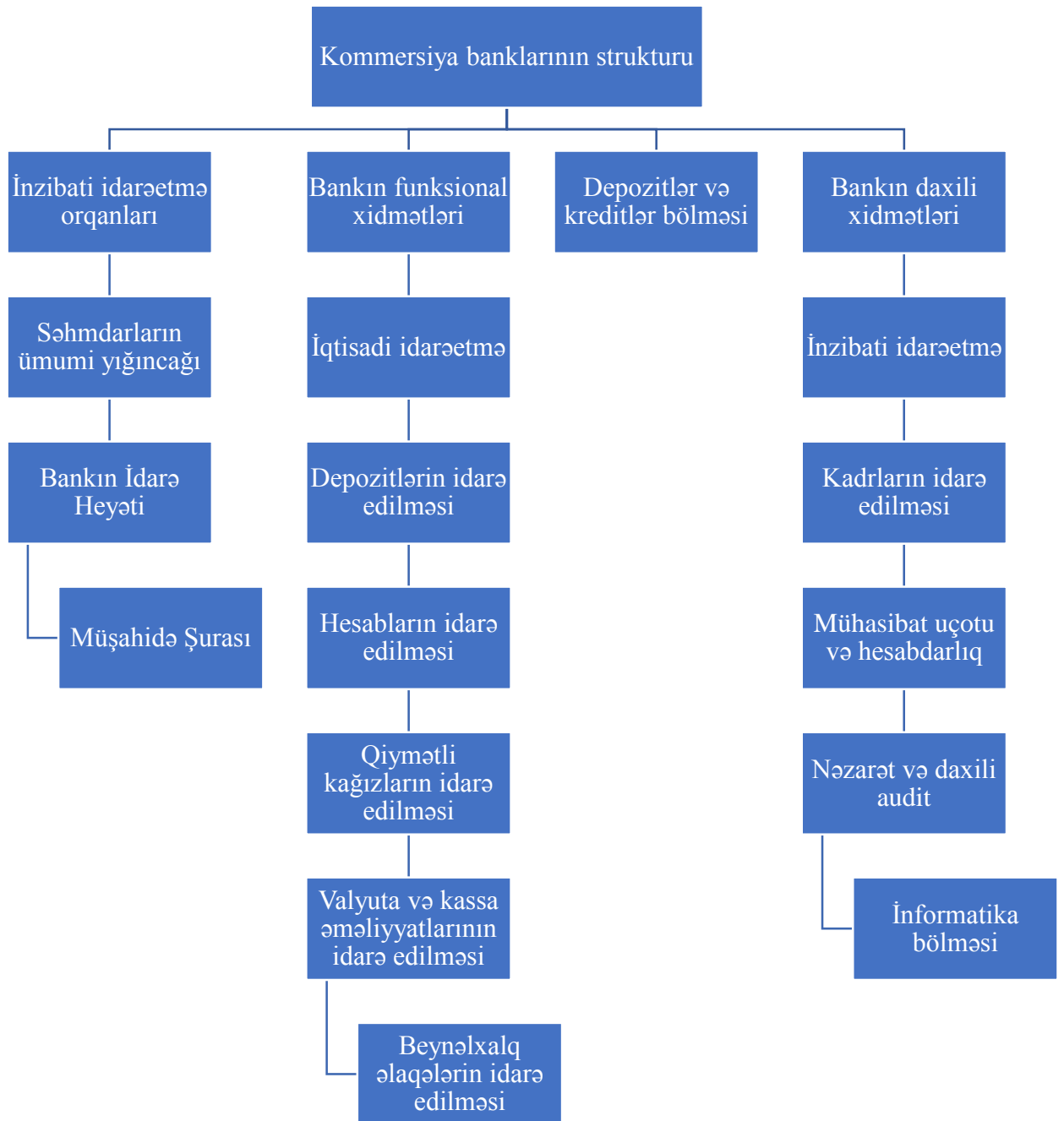
İnternet resursları

1. Əliyev S. Bank sektorumuz pandemiya və müharibə dövründə. 3 may 2021-ci il.
<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>
2. Риски банковского сектора и прогноз на 2020-й: резервы впереди [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://raexpert.ru/researches-banks/bank_sector_1_h2020/
3. Menezes, A., Muro, S. 2020. «COVID 19 Outbreak: Implications on Corporate and Individual Insolvency». World Bank. Washington D.C. Available at:

<http://pubdocs.worldbank.org/en/912121588018942884/COVID-19-Outbreak-Implications-onCorporate-and-Individual-Insolvency.pdf>

4. www.stat.gov.az
5. www.cbar.az
6. www.banks.az
7. www.kapitalbank.az
2. www.economy.gov.az
3. www.banko.az
4. <http://interfax.az/view/804054>
5. <https://banco.az/az/news/depozit-portfeline-gore-banklar-ii-rub-2021-yenilenir>
6. 15. <http://covid19fund.gov.az/az/>
7. <http://government.ru>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/riski-uskorennogo-vnedreniya-distantionnogo-bankovskogo-obsluzhivaniya-naseleniya-v-usloviyah-pandemii-prichiny-sledstviya>

Şəkil 4. Kommersiya banklarının quruluşu

Mənbə: Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı 2003 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 6: Kapital Bankın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat

	Tarix	31.12.19	31.12.20	31.12.21
1	Aktivlər:	4 143 322	5 227 472	6709 523
1,1	Nağd pul vəsaitləri və ekvivalentləri, o cümlədən bloklanmış nağd vəsait	1 244 798	1 872 445	2505 811
1,2	Ticarət və investisiya qiymətli kağızları	455 456	799 670	1113 589
1,3	Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər	650 211	370 529	389 857
1,4	Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər	8 645	10 425	70 190
1,5	Müştərilərə verilmiş kreditlər	1 821 222	2 175 951	2652 560
1.5.1	a) istehlak kreditləri	1 334 790	1 365 845	1 602 384
1.5.2	b) biznes kreditləri	433 892	582 077	759 207
1.5.3	c) daşınmaz əmlak kreditləri	52 541	228 029	290 970
1.5.4	d) digər kreditlər	0	0	0
1.5.5	(Mümkün zərərlər üçün yaradılan məqsədli ehtiyat)	-319 869	-274 782	-371 475
1.5.6	Müştərilərə verilmiş kreditlər (xalis)	1 501 354	1 901 168	2281 085
1,6	Əmlak və avadanlıqlar	54 594	61 639	62 973
1,7	Qeyri-maddi aktivlər	22 840	24 291	26280
1,8	Təxirə salınmış vergi aktivləri	2 923	310	6 899
1,9	Balansdankənar aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyat	392	47	-22756
1.10	Digər aktivlər	198 407	186 947	275 596
2	Öhdəliklər:	3718 268	4 593 277	6061 327
2,1	Depozitlər	3235 996	3 805 619	5192 419
2.1.1	a) fiziki şəxslərin depozitləri	985 154	1 067 406	1164 558
2.1.2	b) hüquqi şəxslərin depozitləri	2250 842	2 738 213	4027 861
2,2	Mərkəzi bank və dövlət fondları qarşısında öhdəliklər	2 160	2 160	1 620
2,3	Kredit təşkilatları və digər maliyyə institutları qarşısında öhdəliklər	213 793	357 412	434 962
2,4	Borc qiymətli kağızları	0	0	0
2,5	Cari vergi öhdəlikləri	13 536	5 345	8 531
2,6	Təxirə salınmış vergi öhdəliyi	0	0	0
2,7	Subordinasiya borc öhdəlikləri	8 500	68 000	59 500
2,8	Digər öhdəliklər	244 284	354 742	364 295
3	Kapital:	425 053	634 195	648 196
3,1	Səhmdar kapitalı	225 850	245 850	245 850
3,2	Səhmin qiymətinin dəyişməsindən gəlir (zərər)	800	800	800
3,3	Bölüşdürülməmiş mənfəət	163 321	354 019	363045
3,40	Ümumi ehtiyatlar:	35 082	33 526	38501
3.4.1	a) kreditlər, lizinlər və digər tələblər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün adi ehtiyatlar	28 944	28 194	30 226

3.4.2	b) əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsindən adi ehtiyatlar	2 240	1 435	1 435
3.4.3	c) digər ümumi ehtiyatlar	3 897	3 897	6 840
4	Cəmi öhdəliklər və kapital	4143 322	5 227 472	6709 523

Mənbə: <https://www.kapitalbank.az/reports>

Əlavə 3.

Cədvəl 8: Bank sektorunun inkişaf göstəricilərinin dinamikası (milyon manat)

№	Göstəricinin adı	01.03.20	01.06.20	01.09.20	01.12.20	01.03.21	01.06.21	01.09.21	01.12.21
1.	Fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının sayı	30	26	26	26	26	26	26	26
2.	Xarici kapitalı olan kredit təşkilatlarının sayı	14	12	12	12	12	12	12	12
3.	Fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının filiallarının sayı	506	439	440	455	458	465	466	479
4.	Kredit təşkilatlarının kapitalı	5193.8	4559.4	4714.4	4326.4	4695.7	4536.1	4871.3	49621.3
5.	Kredit təşkilatlarının aktivləri - cəmi	32055.3	35260.8	38065.9	4065.4	42521.4	43654.0	45526.5	47462.2
5.1	Kredit borcu - cəmi	16564.7	14765.7	14685.1	14658.7	14100.7	15031.1	15538.7	15006.8
5.1.1	O cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1204.7	1084.8	1065.4	1053.1	1051.0	1094.7	1031.1	1019.1
5.2	Fiziki şəxslərə verilən kreditlər	5931.5	5557.5	5659.3	5514.7	5395.4	5315.7	5894.7	6036.0
5.3	Qeyri-maliyyə təşkilatlarına verilən kreditlər	9132.2	8803.5	8644.9	8726.6	8945.7	9265.0	9563.1	9596.7
6.	Kredit təşkilatlarının passivləri-cəmi	28425.7	26701.3	26351.5	26014.3	26001.4	26941.2	26012.7	26365.4
6.1	Fiziki şəxslərin depozitləri	8177.9	7551.0	7763.7	8177.9	8147.5	8435.4	8838.1	9241.5
6.2	Banklararası bazarda kredit təşkilatları tərəfindən cəlb	79.3	74.9	68.2	66.7	64.3	67.0	65.5	68.7

	edilmiş resurslar								
7.	Bank sektorunun maliyyə nəticəsi	354.7	314.5	437.7	567.8	495.3	366.0	505.6	609.0
8.	Fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları üçün kapitalın minimal məbləği	50.0	50.0	50.0	50.0	50.0	50.0	50.0	50.0
9.	Milli Bankın yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi (əsas dərəcəsi)	7.25%	7.25%	6.75%	6.25%	6.25%	6.25%	6.5%	7.25%
10.	Ümumi daxili məhsul	18321.1	27479.9	45962.5	72322.2	18921.5	39915.0	62877.4	92857.7
11.	Milli valyutanın ABŞ dollarına nisbətə məzənnəsi	1.7000	1.7000	1.7000	1.7000	1.7000	1.7000	1.7000	1.7000

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlavə 4.

Cədvəl 10: Kredit portfelinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il)

1.	ABB	2.700.713.570
2.	Kapital Bank	2.298.813.000
3.	Paşa Bank	2.196.153.000
4.	Xalq Bank	1.405.347.820
5.	UniBank	661.261.000
6.	Bank Respublika	555.249.110
7.	Access Bank	545.630.000
8.	Premium Bank	524.483.000
9.	Rabitə Bank	440.613.000
10.	Bank of Baku	389.933.890
11.	Turan Bank	373.263.000
12.	Muğan Bank	371.017.210
13.	Yelo Bank	364.762.830
14.	ASB Bank	256.059.190
15.	Bank BTB	237.177.000
16.	Expressbank	228.757.000
17.	Günay Bank	197.087.240
18.	Azər Türk Bank	174.500.000
19.	Ziraat Bank	173.068.740
20.	Yapı Kredi Bank	163.645.820
21.	AFB Bank	162.415.570

22.	Bank VTB	159.300.560
23.	Naxçıvan Bank	125.087.470
24.	Bank Avrasiya	122.863.340
25.	Bank Melli İran	8.179.474
26.	Pakistan Milli Bankı	849.900

Mənbə: <https://banco.az/az/news/kredit-portfeline-gore-bankların-reytingi-ii-rub-2021-yenilenir>

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Kommersiya banklarının maliyyə mənbələri.....	17
Şəkil 2: Bank lisenziyasının alınması prosesinin mərhələləri.....	19
Şəkil 3: Bank lisenziyasının ləğv olunma səbəbləri.....	21
Şəkil 4: Kommersiya banklarının quruluşu.....	90
Şəkil 5: Milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının funksiyaları.....	24
Şəkil 6: Müştərilərin vəsaitlərinin xidmət göstərməklə cəlb olunması.....	25

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Depozit əməliyyatlarının təsnifatı.....	26
Cədvəl 2: BVF-in proqnozları, %.....	31
Cədvəl 3: DB-nin proqnozları, %.....	32
Cədvəl 4: AİB-in proqnozları, %.....	33
Cədvəl 5: Pandemiya əleyhinə görülən işlərin maliyyə və institusional mənbəyi.....	34
Cədvəl 6: Kapital Bankın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat.....	91
Cədvəl 7: Azərbaycanda kommersiya banklarının mövcud vəziyyətini əks etdirən SWOT təhlili.....	48
Cədvəl 8: Bank sektorunun inkişaf göstəricilərinin dinamikası (milyon manat).....	92
Cədvəl 9: Aktivlərinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il).....	53
Cədvəl 10: Kredit portfelinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il).....	93
Cədvəl 11: Depozit portfelinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il).....	54
Cədvəl 12: Mənfəətinə görə bankların reytingi (II rüb, manatla, 2021-ci il).....	55